

Δ. ΣΟΛΩΜΟΣ:
«ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ» ΣΤΟΥΣ ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΣ ΠΟΛΙΟΡΚΙΣΜΕΝΟΥΣ

I. Εισαγωγή

«Οι ιταλικές “σημειώσεις” στα Αυτόγραφα του Σολωμού μπορούν να διαχριθούν, γενικά, σε τέσσερεις κατηγορίες: α) Απανθίσματα από ξένα έργα (παραθέματα) και, ενδεχομένως, σχολιασμός τους. β) Θεωρητικοί “στοχασμοί” πάνω στο περιεχόμενο ενός έργου του με τη μεγαλύτερη συγκέντρωσή τους στους Ελεύθερους πολιορκισμένους. γ) Ιταλικά σχεδιάσματα πάνω σε ορισμένα τμήματα ενός ελληνόγλωσσου έργου του. δ) Ιταλικά προπλάσματα στίχων ή ενός στίχου ελληνόγλωσσων ποιημάτων. Μια νέα συλλογή, κατάταξη, μετάφραση κ' ερμηνεία των —κυρίως— “Στοχασμών” του Σολωμού ελπίζω να μπορέσω να παρουσιάσω σύντομα».

Αυτά σημείωνα και υποσχόμουν στο βιβλίο μου για το Σολωμό, που κυκλοφόρησε στα 1989¹. σήμερα, οχτώ χρόνια αργότερα, προχωρώ στην εκπλήρωση της παλιάς μου εκείνης υπόσχεσης:

Τα όρια ανάμεσα στις κατηγορίες β, γ και δ των ιταλικών σημειώσεων του Σολωμού είναι, συχνά, ρευστά και η διάκριση των —θεωρητικών— «στοχασμών» από τα ιταλικά σχεδιάσματα πάνω σε ορισμένα τμήματα ενός ελληνόγλωσσου έργου και αυτών από τα ιταλικά προπλάσματα δεν είναι πάντα σαφής και ασφαλής. Έτσι λ.χ., για ν' αναφέρω ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, οι εκτενείς ιδιόχειρες εγγραφές του Σολωμού στα ΑΕ 404 Α3-19 και Β1-21² περιλαμβάνουν και τα τρία αυτά είδη σημειώσεων και μαζί μ' αυτά ελληνικούς στίχους ή σπαράγματα στίχων —«παραδείγματα» για την πραγματοποίηση των παραπάνω «στοχασμών» ή σχεδιασμάτων.

Παρόμοιες με τους «στοχασμούς» στους Ελεύθερους πολιορκισμένους σημειώσεις συνοδεύουν και τα αυτόγραφα όλων σχεδόν των ανολοκλήρωτων έργων του Σολωμού της κερκυραϊκής περιόδου —αλλά και τ' αυτόγραφα έργων της ζα-

1. Γιώργος Βελουδής, Διονύσιος Σολωμός. Ρομαντική ποίηση και ποιητική. Οι γερμανικές πηγές, Γνώση, Αθήνα 1989, σ. 431 (σημ. 79). Η Ελένη Τσαντάνογλου, Μία λανθάνουσα ποιητική σύνθεση του Σολωμού. Το αυτόγραφο τετράδιο Ζαχύνθου αρ. 11, Αθήνα 1982, Ερμής, σ. 173 είχε διαχρίνει τρία είδη ιταλικών σημειώσεων του Σολωμού.

2. Με τα αρχικά ΑΕ οι παραπομπές στο: Δ. Σολωμός, Αυτόγραφα έργα, επιμ. Λ. Πολίτης, 2 τ., Θεσσαλονίκη 1964.

κυνθινής περιόδου, που υποβάλλονται σε μια ριζική αναθεώρηση από τα 1829 και ύστερα: *Εις το θάνατο του Λορδ Μπάρον, Ο Λάμπρος, Η Γυναίκα της Ζάχυθος, Η Φαρμακωμένη στον Άδη, Σατιρικό του 1833 (Η Τρίχα), Η Πριγκιπέρα (Ο Φυλακισμένος), Ο Κρητικός.* Η διαπίστωση αυτή οριοθετεί μια πρώτη, θεμελιακή διάκριση ανάμεσα στο έργο της ζακυνθινής περιόδου από τη μια και στο έργο της κερκυραϊκής περιόδου από την άλλη: Το ωριμότερο, αν και αποσπασματικότερο, ελληνόγλωσσο έργο του Σολωμού δεν είναι δυνατό να εννοηθεί και να ερμηνευτεί χωρίς τη θεωρητική του υποδόμηση.

Η διαπίστωση αυτή ενισχύεται και από μιαν άλλη, γλωσσική αλλά εξίσου βασική, διάκριση: Η γλώσσα των «στοχασμών», και των άλλων σημειώσεων του Σολωμού είναι, σχεδόν χωρίς εξαίρεση³, η ιταλική, η γλώσσα της ιταλικής του παιδείας και της θεωρητικής του έκφρασης —η γλώσσα του ωριμότερου έργου του η ελληνική. Είναι εντυπωσιακό ότι τα ελάχιστα ιταλικά έργα της εντελώς όφιμης φάσης της δημιουργίας του, είτε ολοκληρωμένα είτε αποσπασματικά (*La navicella greca, Saffo, Orfeo κ.ά.*), δε συνοδεύονται, δεν υποστηρίζονται και δε χαρακτηρίζονται από μια παράλληλη με την εκτέλεσή τους θεωρητική αναζήτηση του δημιουργού τους.

Όπως προανέφερα στην εισαγωγική μου παράγραφο, η μεγαλύτερη συγκέντρωση των —κυρίως— «στοχασμών» παρατηρείται και αναφέρεται στους Ελεύθερους πολιορκισμένους (στο εξής: *E.P.*), έτσι ώστε δίκαια να θεωρούνται ως αναγκαίο και μάλιστα ερμηνευτικά σημαντικό συμπλήρωμά τους. Πιο συγκεκριμένα: οι «Στοχασμοί» συνοδεύουν το λεγόμενο Β' Σχεδίασμα των *E.P.* Το ιταλικό κείμενο των «Στοχασμών», όπως έχουν παραδοθεί στην επιλογή και τη μετάφραση του Πολυλά, βρίσκεται στα ίδια χειρόγραφα του Σολωμού, που περιέχουν, και μάλιστα στην ίδια σελίδα, αποσπάσματα από το ελληνικό κείμενο του Β' Σχεδιάσματος των *E.P.*: η αναγνώρισή τους δεν παρουσιάζει κανένα πρόβλημα, λόγω των ομοιοκατάληκτων στίχων. Η μοναδική εξαίρεση αφορά ένα πολύ σύντομο ιταλικό στοχασμό σ' ένα χειρόγραφο, το δίφυλλο της Ακαδημίας Αθηνών αρ. 17 (ΑΕ 482-484), που περιέχει, εκτός από το στοχασμό αυτό, μόνο σημειώσεις και απανθίσματα από —αταύτιστα— ιταλικά και γαλλικά αναγνώσματα του Σολωμού —σχετικά όμως με το θεωρητικό του προβληματισμό γύρω από τη μεγαλεπήβολη ποιητική σύνθεση της ωριμότητάς του.

Κατά συνέπεια, και η χρονολόγηση των «Στοχασμών» ακολουθεί τα χρονικά όρια της γραφής των αποσπασμάτων του Β' Σχεδιάσματος, όπως έχουν παραδοθεί από τον Πολυλά: 1833/34-1844. Θα πρέπει όμως να επισημάνω ότι οι «Στοχασμοί», λόγω του «προγραμματικού» τους χαρακτήρα, όπως θα

3. Οι δύο μοναδικές εξαίρεσεις στη Γυναίκα της Ζάχυθος (ΑΕ 261 Β24 και ΑΕ 281 Α19-20), όπου παρεμβάλλεται μια γαλλική έκφραση —στην πρώτη— και μια ελληνική πρόταση —στη δεύτερη.

αναδειχτεί και από τα Σχόλια που θ' ακολουθήσουν, πρέπει ν' αναχθούν στα πρώτα χρόνια αυτής της περιόδου, συμπίπτουν δηλαδή χρονικά με τον Κρητικό, την αναθεώρηση του Λάμπρου και τα σατιρικά *H* τρίχα και *O* φυλακισμένος —και με τον αντίστοιχο θεωρητικό τους προβληματισμό.

Αυτό πάλι σημαίνει ότι οι «Στοχασμοί» στους *E.P.* αφορούν κατ' αρχήν αυτό το συγκεχριμένο έργο του Σολωμού· η επέκταση και η γενίκευσή τους σε μια ποιητική θεωρία του ώριμου Σολωμού, που επιχειρήθηκε, ανεπαίσθητα, από μερικούς μελετητές, δεν επιτρέπεται παρά να γίνεται με μεγάλη περίσκεψη κ' επιφυλακτικότητα. Η συγκεχριμένη αυτή αναφορά και λειτουργία των «Στοχασμών» υποδηλώνεται, πιστεύω, από τον ίδιο το Σολωμό: Με τις κεφαλαιογράμματες γραφές *Poema* (*Ποίημα*) και *Componimento* (*Σύνθεμα*) υπονούνται οι *Liberi Assediati* (*Ελεύθεροι πολιορκισμένοι*) —και όχι οποιοδήποτε άλλο ποίημα ή, πολύ περισσότερο, η «ποίηση» εν γένει.

Η συνάφεια πάλι των «Στοχασμών» με το συγκεχριμένο αυτό έργο του Σολωμού υποστηρίζεται από μιαν —ερμηνευτικά σημαντική θα έλεγα— αναλογία ανάμεσα σ' αυτούς και αυτό: η απόσπασματικότητα των ίδιου του «συνθέματος» —η απόσπασματικότητα της ποιητικής θεωρίας στην απόσπασματικότητα της ποιητικής πράξης. Είναι για το λόγο αυτό εντελώς ακατανόητο το γεγονός ότι η πρόσφατη, πέρα για πέρα αυθαίρετη και αλλοπρόσαλλη «έκδοση» του Σολωμού από το Στ. Αλεξίου (1994)⁴ εξοστρακίζει, σ' αντίθεση με όλους τους προηγούμενους φιλολογικούς εκδότες, τους «Στοχασμούς» αυτούς του Σολωμού, που αποτελούν κατά κάποιον τρόπο το ερμηνευτικό κλειδί για το σημαντικότερο, αν και αποσπασματικότερο, έργο ολόκληρης της ποιητικής δημιουργίας του.

Αυτό επιβεβαιώνεται, επιπλέον, από τη γλωσσική διατύπωση των «Στοχασμών»: Οι προστακτικές *guarda* (χοίταξ), *bada* (πρόσεξε), *pensa* (σκέψου), *medita* (μελέτησε) και μερικά «προστακτικά» απαρέμφατα (*realizzare* [να πραγματοποιήσεις], *fare* [να κάνεις], *star fermo* [μείνε σταθερό]), που επανέρχονται μ' εντυπωσιακή επιμονή στους «Στοχασμούς», υποδηλώνουν τη λειτουργία τους: πρόκειται, κατάδηλα, για νουθεσίες και οδηγίες του Σολωμού εις εαυτόν για την πραγματοποίηση του συγκεχριμένου έργου του —και όχι για μια συγχροτημένη ποιητική ή αισθητική θεωρία του Σολωμού. Τον ίδιο χαρακτήρα έχουν και οι προστακτικές των ίδιων ρημάτων (*pensa*, *guarda* κ.ά.) στους στοχασμούς σε άλλα μείζονα έργα του Σολωμού και ιδιαίτερα στη Γυναίκα της *Zάκυθος*⁵.

4. Βλ. την χριτική μου: Γιώργος Βελουδής, «Σ' αναζήτηση του χαμένου Σολωμού», *To Βήμα*, 5.6.1994, σ. B6 (40). αναδημοσιεύτηκε στο: Γ. Βελουδής, *Παράταξα. Μελέτες, χριτικές, επιφυλλιδές*, Αθήνα, Δωδώνη, 1995, σσ. 87-90 και 137-139.

5. Βλ. π.χ.: AE 258.1, 21, 24· 262 B13· 284 B1· 286 B2· 292 B11· 294 B1.

Η σημαντικότερη όμως διαπίστωση σχετικά με το χαρακτήρα αυτών των στοχασμών αλλά και, κατά νόμιμη επέκταση, και σ' αναφορά με την ποιητική του ώριμου Σολωμού είναι η προτεραιότητα της θεωρητικής-φιλοσοφικής σύλληψης απέναντι στην ποιητική πράξη του ίδιου έργου —προτεραιότητα, που υποδηλώνεται από τα ίδια ρήματα, «σκέψεως σημαντικά», και διαδηλώνεται μάλιστα, προγραμματικότατα, από την αρχή ήδη των «Στοχασμών» αυτών, όπως τους συνέταξε τουλάχιστον ο Πολυλάς: *Addatta alla forma spirituale... | Εφάρμοσε στην πνευματική μορφή...* Πρόκειται δηλαδή, δεδηλωμένα, για την ποιητική «εφαρμογή» ορισμένων —και θα δούμε παρακάτω τίνων— φιλοσοφικών-αισθητικών θεωρημάτων, όπως δηλώνεται απερίφραστα και μονοσήμαντα στην αρχή του αποσπάσματος 7α των «Στοχασμών»: *Realizzare questa Idea | Να πραγματοποιήσεις αυτή την Ιδέα⁶*. Και με ακόμα μεγαλύτερη σαφήνεια δηλώνεται από το Σολωμό στο τέλος του αποσπάσματος αρ. 4 ότι το «Ποίημα» (la Poesia) δεν έχει συντεθεί παρά για χάρη της «Σκέψης (Pensiero) —και μια τέτοια δήλωση θα φαινόταν ωμή ή χυνική, αλλά μόνο στα μάτια μερικών απλοϊκών παρατηρητών, που δε θα μπορούσαν ν' αντιληφθούν ότι η δήλωση αυτή του Σολωμού δεν είναι παρά η εκδήλωση ενός άκρατου εγελιανισμού.

Όπως στο χυρίως ποιητικό έργο του Σολωμού, έτσι και στους «Στοχασμούς» στους Ε.Π. καθοριστική, σχεδόν «μοιραία», παραμένει μέχρι σήμερα η επιλογή και η παρουσίασή τους σε μετάφραση από τον πρώτο, ιδιοφυή, εκδότη του, τον Πολυλά. Οστόσο, όπως και στο γενικότερο φιλολογικό-εκδοτικό πεδίο έχει εδραιωθεί, τις τελευταίες δεκαετίες, η πεποίθηση για μιαν αναθεώρηση —όχι «αναίρεση!— της εργασίας του άξιου εκείνου προδρόμου, έτσι και στο μερικότερο και ειδικότερο θέμα των «Στοχασμών» έχει ήδη αρχίσει να διαγράφεται μια πρώτη προσπάθεια για τον «εκσυγχρονισμό» της φιλολογικής υποδομής τους —με τη φιλολογική έκδοση, για πρώτη φορά, του ιταλικού κειμένου των «Στοχασμών» στην επιλογή του Πολυλά⁷. Με την εργασία μου αυτή επιχειρώ τώρα την κριτική αναθεώρηση της επιλογής αυτής του Πολυλά, την ολοκλήρωσή της με μια νέα επιλογή, την ανανέωση και τον εκσυγχρονισμό της μετάφρασης και των παραδεδομένων από τον Πολυλά και των νέων, της δικής μου επιλογής, «Στοχασμών» και, τελικά, τον ερμηνευτικό υπομνηματισμό τους με στόχο την ανασύσταση της θεωρητικής-φιλοσοφικής τους συνάφειας.

Το ιταλικό πρωτότυπο των «Στοχασμών» στους Ε.Π. στην επιλογή και μετάφραση του Πολυλά έχει παραδοθεί σε εννιά διαφορετικά χειρόγραφα, όλα αυ-

6. Ατεχμηρίωτη και λανθασμένη η άποψη της Αναστασίας-Δανάης Λαζαρίδου, «Ο Σολωμός των «Στοχασμών»», Διαβάζω, αρ. 213 (12.4.1989), σ. 75: «Το περιεχόμενο των «Στοχασμών» ούτε προτάσσεται ούτε επιτάσσεται της ποιητικής επεξεργασίας...».

7. Από το Massimo Peri, «Fra Solomō e Polilās: Στοχασμοί», στο: *Miscellanea, 3. Studi in onore di Elpidio Mioni*, Padova, Liviana Editrice, 1982, σσ. 73-81.

τόγραφα του Σολωμού, από τα οποία τα οχτώ βρίσκονται σήμερα στην Ακαδημία Αθηνών και το ένα στη Ζάκυνθο (Μουσείο Σολωμού)⁸. Από τα χειρόγραφα της Ακαδημίας Αθηνών τα τέσσερα, οι αρ. 10, 13, 16 και 17, είναι διφύλλα και τα υπόλοιπα τέσσερα, οι αρ. 8, 11, 12 και 21, είναι λυτά φύλλα: το χειρόγραφο τετράδιο Ζακύνθου αρ. 6 αποτελείται από 51 φφ., από τα οποία είναι γραμμένα μόνο τα φφ. 1α-β, 2α, 3α, 4α και 51⁹. Εκτός από τα παραπάνω, «Στοχασμοί» στους Ε.Π. βρίσκονται και στα χειρόγραφα Ακαδημίας Αθηνών αρ. 7 (AE 405), αρ. 18 (AE 409), αρ. 20 (AE 414), αρ. 14 (AE 433) και αρ. 22α (AE 435).

Ο Πολυλάς αιτιολογούσε την επιλογή του από τους «Στοχασμούς» στους Ε.Π. σε μιαν υποσημείωσή του στην έκδοση των Ευρισκομένων του Σολωμού (1859)¹⁰: «Διάφοραις μελέταις εις το ποίημα [Ε.Π.] περιέχουν τα χειρόγραφα: τους στοχασμούς τούτους, εις ιταλική γλώσσα γραμμένους, αναγκάσθηκανα μεταφράσω και να τους προτάξω, ως εισαγωγήν, εις τα τρία Σχεδιάσματα, διά δύο λόγους, πρώτον, ότι τα νοήματα καθ' εαυτά είναι αξιόλογα· δεύτερον, ότι αυτά είναι ωσάν η φυχή ενός πλάσματος, του οποίου δεν σώζονται ειμή κάποια μέλη ατελειοποίητα».

Όπως κάθε επιλογή, έτσι και η επιλογή αυτή του Πολυλά από τους «Στοχασμούς» του Σολωμού στους Ε.Π. σημαίνει από σ π α ση από ένα μεγαλύτερο «σύνολο». Η α π ο σ π α σ μ α τι κό τη τα της επιλογής αυτής του Πολυλά καταφαίνεται, κατ' αρχήν, από τον τρόπο της έκδοσής τους —σε ελληνική μετάφραση: τα αποσπάσματα διαχρίνονται με μια διαχωριστική παύλα μεταξύ τους, έτσι ώστε να σχηματίζονται συνολικά έντεκα, πολύ άνισες σ' έκταση, μη αριθμημένες ενότητες¹¹. Η αποσπασματικότητα πάλι αυτή των «Στοχασμών» αντιστοιχεί στην αποσπασματικότητα του έργου στο οποίο αναφέρονται, τους Ε.Π. —αποσπασματικότητα, την οποία επισημαίνει ρητά στην ίδια υποσημείωση ο ίδιος ο Πολυλάς.

Η επιλογή αυτή φαίνεται κατ' αρχήν αυθαίρετη: πάντως, δε φαίνεται να ακολουθεί μηχανικά ορισμένα φιλολογικά χριτήρια, όπως θα ήταν η έκδοση και μετάφραση ολόκληρων των χειρογράφων, στα οποία περιέχονται. Η επιλογή αυτή φαίνεται να έγινε με βάση την «κινηματογραφική» τεχνική του *décoyage* και του *montage*: Ενδεικτικότατη και αντιπροσωπευτικότατη για τον τρόπο ερ-

8. Ελλιπέστατη και συγχειμένη η περιγραφή αυτών των χφφ από την Α.- Δ. Λαζαρίδου, παραπάνω (σημ. 6), σ. 74.

9. Καλή περιγραφή και σχολιασμός αυτών των χφφ στις «Σημειώσεις» του εκδότη Λ. Πολίτη, στην έκδοση των Αυτογράφων (βλ. σημ. 2): στο εξής οι παραπομπές μου μόνο στις σελίδες αυτής της έκδοσης.

10. Δ. Σολωμός, *Τα ευρισκόμενα*, έκδ. Αντ. Τερζάκη («Πολυλά»), Κέρκυρα 1859, σ. 225.

11. Ο Μ. Peri, παραπάνω (σημ. 7), σσ. 75-76 χωρίζει, εκ παραδρομής, το απόσπασμα αρ. 4 (στη δική μου έκδοση και στην επιλογή του Πολυλά) σε δύο διαφορετικά αποσπάσματα (IV και V), ενώ το δεύτερο είναι απλά συνέχεια του πρώτου.

γασίας του Πολυλά είναι λ.χ. η αξιοποίηση του διφύλλου της Ακαδημίας Αθηνών αρ. 16 (AE 479-481), ενός χειρογράφου, που παρουσιάζει, στις τέσσερεις γραμμένες σελίδες του, τη συμπαγέστερη ίσως συγκέντρωση ιταλικών «στοχασμών» και άλλων «θεωρητικών» σημειώσεων του Σολωμού, μαζί μ' ελάχιστα δείγματα ελληνικών ποιητικών του δοκιμών για την «εικονογράφησή» τους: Από την πρώτη σελίδα του χειρογράφου (φ. 1α) ο Πολυλάς απέσπασε τους πρώτους πέντε στίχους (1-5), για ν' απαρτίσει το απόσπασμα αρ. 3 (στη δική μας αρίθμηση) των «Στοχασμών» σε δική του μετάφραση. Διαχόπτοντας έπειτα «απότομα» την ίδια παράγραφο της ίδιας σελίδας και υπερπηδώντας τους επόμενους δέκα στίχους, επέλεξε τους ακόλουθους τρεις στίχους (15-17), αποσπώντας τους και πάλι, στη μέση της παραγράφου, από τη χειρόγραφη συνάφεια και συνέχεια τους οκτώμισι ακόμη στίχων.

Αντιστρόφως ανάλογη ήταν η τεχνική του montage, με την οποία ο Πολυλάς συναρμολόγησε το μακρύτερο ανάμεσα σ' όλους τους «Στοχασμούς» απόσπασμα αρ. 7 (α-β) —με τη δική μου πάντα αρίθμηση: Για το πρώτο τμήμα του μεγάλου αυτού αποσπάσματος («Πραγματοποίησε τούτη την Ιδέα ... απάνου εις το Σταυρό») χρησιμοποίησε ένα συμπαγή στοχασμό του Σολωμού στο «παλαιογραφικά» εξαιρετικά «παράδοξο» λυτό φύλλο της Ακαδημίας Αθηνών αρ. 21 (AE 413) και για το δεύτερο, το μεγαλύτερο, τμήμα του («Έντοναις δύναμες ... του τρίτου, δεν γνωρίζω») παρέλαβε έναν ακόμα συμπαγέστερο, παρά τη «μηχανική» διακοπή του, και μακροσκελέστατο στοχασμό τριάντα ολόκληρων στίχων από το φ. 2α του τετραδίου της Ζαχύνθου αρ. 6 (AE 425).

Παρ' όλ' αυτά, η επιλογή του Πολυλά δε φαίνεται να ήταν ούτε αυθαίρετη ούτε, πολύ λιγότερο, τυχαία: Τους «Στοχασμούς» του Σολωμού φαίνεται να τους κατευθύνει, όπως και όλα τα —ελληνόγλωσσα— αποσπασματικά έργα της ωριμότητάς του, ένας ιθύνων νους: το συνθετικό, ενοποιητικό κ' ερμηνευτικό πνεύμα του εκδότη του: α) Ο Πολυλάς επέλεξε ανάμεσα στις σημειώσεις του Σολωμού στους Ε.Π. τα «θεωρητικότερα» αποσπάσματα, αυτά δηλαδή που αναφέρονται στις γενικές θεωρητικές αρχές, που διέπουν τη μεγαλόπονη, αν και ανολοκλήρωτη, αυτή σύνθεσή του, —και όχι στη διάπλαση ορισμένων σκηνών ή προσώπων του. β) Κατά την κατάταξη των αποσπασματικών αυτών «στοχασμών» ο Πολυλάς ακολούθησε, πιθανότατα, την «αναγωγική» μέθοδο: από το γενικό στο ειδικό —ακολούθησε δηλαδή τον «εσωτερικό» σχεδιασμό του «συνθέματος» από τον ίδιο τον ποιητή του, όπως διαδηλώνεται στον πρώτο ήδη «στοχασμό» του: από το Γενικό, την —εγελιανά εννοημένη— Ιδέα, στο Ειδικό, τις επιμέρους, εμπειρικές εκφάνσεις της.

Ο έλεγχος της ποιότητας της μετάφρασης των «Στοχασμών» από τον Πολυλά και ειδικότερα της φιλοσοφικής ορολογίας που χρησιμοποιεί επιχειρείται, κατά κάποιον τρόπο παρεκβατικά, στο σχολιασμό που ακολουθεί το ιταλικό κείμενο και τη δική μας μεταφραστική πρόταση. Εδώ ας προσημειώσω μόνο,

ενδεικτικά, ότι στην «προλογική» στους «Στοχασμούς» υποσημείωσή του, που παράθεσα παραπάνω, ο Πολυλάς τους χαρακτηρίζει με δύο λέξεις-όρους, που φαίνονται —και είναι— απόλυτα συνώνυμα (οι υπογραμμίσεις δικές μου): «Διάφοραις μελέταις εις το ποίημα περιέχουν τα χειρόγραφα· τους στοχασμούς τούτους...». Με τον όρο «μελέτη» ο Πολυλάς αποδίδει, αναμφίβολα, τον ιταλικό όρο meditazione (γαλλ. méditation) —και όχι τον όρο studio— και με τον όρο «στοχασμός» τον ιταλικό όρο riflessione (γαλλ. réflexion)· από τους δύο αυτούς όρους στον ιταλόγλωσσο Σολωμό βρίσκεται μόνο η πρώτη ρηματική έννοια με την ίδια σημασία: *meditare*¹². Ας σημειώσω στο σημείο αυτό ότι η αναζήτηση του ιταλικού λεξιλογίου του Σολωμού και κατ' επέκταση μια εργασία σαν αυτή που παρουσιάζουμε εδώ δυσχεραίνεται εξαιρετικά από την έλλειψη ενός «ιταλικού» Λεξικού του Σολωμού.

Ωστόσο, ο ολικός και τελικός στόχος της εργασίας αυτής πάει μέσα και πέρα από τον κριτικό έλεγχο της επιλογής και της μετάφρασης του Πολυλά: φιλοδοξία της είναι η αντικατάσταση της μετάφρασης του Πολυλά μέσω της ανανεωμένης προσφυγής στο ιταλικό κείμενο των σολωμικών Αυτογράφων και της φιλολογικής του αποκατάστασης, της διεύρυνσης της αρχικής επιλογής του Πολυλά με νέους στοχασμούς στους Ε.Π. και το γλωσσικό, φιλολογικό και φιλοσοφικό σχολιασμό ολόκληρου του νέου corpus για την κατάδειξη της λειτουργίας του σ' αναφορά με την ποιητική πράξη των Ε.Π. και, κατ' επέκταση, την ποιητική θεωρία του ώριμου Σολωμού της κερκυραϊκής περιόδου —και της εποχής του.

II. Κείμενο¹³

1

(AE 475.1-5)

Addatta alla forma spirituale la storia della pianta che comincia dal seme e torna in esso, dopo aver trascorse tutte le forme vegetabili come

12. Βλ. στοχασμό αρ. 7β (AE 425 A9): *Medita profondamente.*

13. Η έκδοση αυτή του ιταλικού κειμένου των «Στοχασμών» του Σολωμού στους Ε.Π. αποτελείται από δύο μέρη, που χωρίζονται μεταξύ τους μ' έναν αστερίσκο: Στο πρώτο μέρος (αρ. 1-11) περιλαμβάνονται οι ιταλικοί στοχασμοί, που αντιστοιχούν στη μετάφραση του Πολυλά, στην ίδια ακριβώς σειρά. Παραλείπεται το ιταλικό κείμενο αρ. IXa της έκδοσης Peri (AE 480 B11-15), επειδή αποτελεί απλή επανάληψη της πρώτης παραγράφου του επομένου, αρ. IXb (AE 402 A1-8). δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Πολυλάς μετάφρασε το δεύτερο αυτό κείμενο. Στο δεύτερο μέρος (αρ. 12-21) περιλαμβάνεται το ιταλικό κείμενο της δικής μου, πρόσθετης, επιλογής. Η έκδοσή μου διαφέρει (στο πρώτο μέρος) από την έκδοση Peri σε μερικά σημεία, στα οποία επέφερα μερικές βελτιώσεις· οι δικές μου «αναγνώσεις σημειώνονται στο κριτικό υπόμνημα. Παρόλο που η έκδοσή μου είναι απλά «φιλολογική» —όχι «ιστορική-κριτική»— διατήρησα μερικά εκδοτικά-κριτικά σημεία εντός κειμένου: α) γωνιώδεις αγκύλες () για την ανάπτυξη βραχυγραφών του γραφέα (Σολωμού) καθώς και για τις προσθήκες του φιλολογικού εκδότη· β) δύο σταυρούς †† για την αβέβαιη ανάγνωση, όπως στην έκδοση των Αυτογράφων.

gradi dello sviluppo, cioè radice, tronco, foglie, fiori, frutta. Addattala pensando profondamente per la sostanza del soggetto, ed anche per la forma
5 dell'Arte. Bada che questo processo abbia luogo senza la minima interruzione.

2

(AE 471.10-21)

Una piena e bella Repub**b**lica d'Idee che rappresentino sostanzialmente il Monarca nascosto ai sensi. Allora è vero Poema. Il Monarca latente ai sensi e solo comunicabile allo Spirito, entro cui nacque, è fuori del territorio del tempo. Ma una Repubblica d'Idee adagia sensibilmente i
5 suoi poteri nel tempo etc.

1 Repubblica : Republica διόρθ. *Peri· πρβ.* 4 | una : la διόρθ. Σολ. πάνω από τη γραμμή | lo depone μετά τo Idee διέγρ. Σολ.

3

(AE 479.1-5)

Bisogna pensare profondamente e con immutabile concretezza (una volta per sempre) alla natura dell'Idea, prima di realizzare il Componimento. In essa verrà incarnato il contenuto più sostanziale e più alto della vera natura umana, la Patria e la Religione.

4

(AE 474α 1-17)

Bada bene. Il tuono fondamentale del Poema sia dal p<rincipio> alla f<ine> il Commune e Proprio, radicato ed immedesimato colla lingua. E lavori incessantemente per la vera Sostanza, ma in modo che non s'accorgano che le menti esercitate e profonde. Si otterà questo colla maniera
5 semplice e larga dei legami, col nutricare le forme di modi popolari, p.e. ετοιμοθάνατο – χρυσοπηγή – ἐτρεξε η θάλασσα – ελευτεριά και θάνατος – χρυσοπράσινα.

Oppure. Il tuono fondamentale tenga fermo il centro profondo della Nazionalità, e si sollevi perpendicolarmente ed allargandosi nel grado il
10 Pensiero della Poesia, per il quale è composta.

5

(AE 424.10-15)

Tutto il Poema esprima il Concetto a mondo per sé matematicamente graduato, ricco e profondo. Gli è in quest'orma soltanto che è lecito nelle

invenzioni consecutive portare i più grandi effetti e terribili. Questo non fu fatto abbastanza mai. Chi lo tentò di proposito (comme Euripide, con esso i
5 più dei moderni, che sono suoi figli), <fece> ciò fuori dell'Idea, e così è noja di chi ha mente.

5 fece πρόσθ. *Peri l e così πριν από το ed διέγρ. Peri l ed μετά το e così διέγρ. Βελουδής*

6

(AE 482.12-16)

Bisogna nel Poema del Dovere prolungare la lunga e terribile agonia della sventura e degli affanni, perché a traverso si manifesti intatto e santo il Paradiso inellettuale e morale.

7α

(AE 413 Δ1-16)

Realizzare questa Idea: Tutti i legami umani di padre, di fratello, di moglie etc. sulla terra, ed esaltati dalla gloria etc. Strappata la terra, e co†si† <si> costringono a manifestare la profondità del animo santo. Nello sfondo del quadro sempre la Grecia co' suoi destini —fino alla fine, di
5 dolore in dolore, fino allo estremo dolore— allora ἐτρέξε η θάλασσα e la loro anima ἐπλεε nell'amarezza e sui piedi tentennavano come ebri. Qui vien l'avviso dal nemico di cambiar la religione. S. Agostino dice che la Croce è la cattedra della vera sapienza, perchè quanto Gesù in tre anni insegnò nel Vangelo tutto in tre ore compendiò sulla Croce.

2 esaltati : esaltatati· διόρθ. *Peri l e· δύο φορές ἔγραψε Σολ. || 3 <si> μετά το co†si† πρόσθ. Βελουδής || 7 dal : del διόρθ. Peri*

7β

(AE 425 A1-20, 22-30)

La intensità delle forze che si sviluppano in organi naturonazionali sopra una piccola terra: forze grandi in tutte le direzioni, le quali eccitano lo sviluppo che va sempre crescendo. Fare che nello †cresce†re la forza vincitrice delle forze nemiche, sia fra queste anche la memoria della gloria
5 passata: Οι αδελφοποιοί.

Medita profondamente la natura dell'Idea, e la sua profondità trascendente cacci fuori, nella sua fecondità, la parte naturale posta facilmente in organi nazionali.

Ma per poter giungere a questo è necessario meditare l'ombra sostanziale che deve buttar fuora i corpi, a traverso i quali essa si manifesta con
10

essi unificata. Nelli quali corpi si veda di esprimere per tutte le condizioni dell'esecuzione la nazionalità il più che potrassi estesa. Così la metafisica è fatta fisica.

Prendi e concreta fortemente una forza spirituale, e frangila in un
15 dato numero di caratteri d'uomini e donne, a cui corrispondano nell'esecuzione etc. Pensa fortemente che ciò accada romanticamente o classicamente, se è possibile, o in modo misto genuino. Omero è massimo esempio del secondo, Sh^{<akespeare>} del primo, e del terzo non conosco.

2 le quali δύο φορές ἔγρ. Σολ. || 11 tutte : tutti διόρθ. Βελουδής

8α

(AE 403 B18-33)

L'assoluta esistenza del Poema sia gravida di molti sensi: fra gli altri la piccola terra senza nome, e senza gloria, prima col sorgere, poi col mante-
nervisi respingendo molte forze —e di là cade nell'estremo della sventura.
Così un'unità di più forze si manifesta nel bilancio delle forme. Il Concetto
5 è sempre lo stesso dal principio fino alla fine, ove è la parola αιματοτζακι-
σμένα —così veramente ogni parola è uscita saturata del Concetto, e l'opera appare individuale nello spirito della sua generalità generante.

4 Il Concetto: *Essa o Σολ. ἐγράψε πρώτα Essa, ἐπειτα το διέγραψε και διόρθωσε πάνω από τη γραμμή || 5 lo Σολ. διόρθ. από la | stesso : stessa διόρθ. Peri*

8β

(AE 402 A1-21)

L'anima incorporea del Componimento che parte da Dio, e fatto il giro corporizzata negli organi di luogo, di tempo, di nazionalità, di lingua, coj varj pensieri, affetti, sensazioni, etc. si faccia un piccolo universo corporeo atto a manifestarla possibilmente, di nuovo †parte† di tutto questo <e>
5 torna a Dio:

σε βυθό πέφτει από βυθό, ώσπου δεν ήταν άλλος·
εκείθε εβγήκε ανίκητος και και μεγάλος

Guarda di determinare gradatamente come scala di difficoltà da superarsi da quei grandi, in tutto quanto i sensi assorbiscono delle cose esterne colle
10 loro o bellezze attraenti, o necessità costringenti e penose fino la certezza della morte, ma più di tutto la memoria della gloria. Le quali cose più grandi sono e varie, più mettono in alto piedestallo la libertà gravida del Dovere, cioè di quanto chiude la morale, la religione, la patria, la politica, etc.

1 immagine μετά το Λ' Σολ. διέγρ. | di μετά το da Σολ. διέγρ. || 2 corporizzata : corprizzata || 6
 ὀλλος : ἄλας || 8 da² : di διόρθ. Peri || 9 da μετά το grandi Σολ. διέγρ. | tutto Σολ. έγρ. πάνω από τη
 γραμμή | da μετά το quanto Σολ. διέγρ. || 11 ma ... gloria Σολ. έγρ. πάνω από τη γραμμή | Glo πριν
 από Gloria Σολ. διέγρ. || 12 alto Σολ. έγρ. δύο φορές, διέγρ. το πρώτο

9

(AE 406 B3-10)

- Bisogna fare che il circolo piccolo in cui si muove la Fortezza apra nel fondo, anzi nell'atmosfera sua, i più grandi interessi della Grecia per la posizione materiale (che vale tanto per chi vuol tenere quanto per chi vuol rapire) e per la posizione morale i più grandi interessi dell'umanità. Così è
- 5 posto l'argomento in rapporto col sistema dell'universo. Vedi il Prom e in generale le opere di Eschilo —τα στήθια και το πρόσωπο· τα χέρια και τα πόδια. Fa'uscir netta la piccolezza del luogo —il circolo ferreo ed impenetrabile onde fu cinto. Così dalla piccolezza del luogo usciranno le grandi Sostanze.

1 apra ο Σολ. πρώτα διέγρ., ἐπειτα έγρ. πάλι πάνω από τη γραμμή || 8 lottante colla grandezza μετά το luogo Σολ. διέγρ.

10

(AE 476 A9-16)

Star fermo in questa alta posizione. Il loro dolore consiste nel ricordare lo stato felice, che era gravido del bene della patria, e che dovranno perdere. Tutto ebbero, e sentivano sé nella patria.

- Ora sentono che tutto devono perdere; lo sentono gradatamente e
- 5 quindi totalmente. La fame comme tale non entra in questo circolo se non come forza esterna soltanto, che vien superata anch'essa con tutte l'altre.

11

(AE 479.15-17)

Pensa all'equilibrio delle forze fra uomini e donne. Quelli tutto sentano, ma tutto vincano colla Sostanza svegliata; queste vincano anch'esse, ma come donne.

12

(AE 404 B2-19)

Piantar a bella prima e via via secondo il bisogno la figura della posizione di Missolongio consecutivamente. Terra, aria, †- - † montagne, laguna, mare. Rapporto colla Madre Grecia. In tutte queste cose s'avvolga l'opera della Libertà. Bisogna in queste materiali pitture procedere grada-

- 5 tamente dalla posizione in principio (materialità ed effetti) sino alle parole
 $\eta\ \mu\alpha\rho\eta\ \pi\acute{e}tr\alpha\ \tau\ou\ \chi\rho\sigma\eta$ etc. e come offertesi da se e trovate sulla via della Bisogna esercitata della Libertà. Fa in tutto il seguito del Poema ferma l'
 Idea della piccolezza fisica del luogo, perchè risulti la grandezza morale e la †fisica† grandezza in mezzo a cui si trova. Quando i †dolori sembrano†
 10 esauriti, rinvivarli colla speranza della flotta, è la flotta nemica. Venne, e la movibile selva non si mosse più.

4 prod μετά το pitture διέγρ. Σολ. || 8 i μετά το l'. διέγρ. Βελουδής

13

(AE 433.19-27)

- Guarda per la collocazione del monologo del confessore che col pretesto di compiacersi della perfetta purità di quelle anime termini col rendere completamente visibile la sostanziale Unità, cioè esprima uno di quei grandi Momenti, o Faccie, o Elementi, o Condizioni. Pensa profondamente
 5 se ciò debba esser fatto con una Poesia grande e semplice. Bisogna tener perpetuamente fermo questo metodo che costituisce l'Arte, cioè che mentre una manifestazione va per una direzione, manifesta varie altre.

14

(AE 435 B(a)1-5)

- Sia incastrata l'Idea d'una profondità da per tutto e nelle parti. Per esempio: nel rigenerato; nell'anima della Grecia. Ogni cosa secondo la sua suscettività si sviluppa in maggiore o minor grado. Così appariranno varj centri nelle parti come nel tutto. E di queste profondità immensurabili solo
 5 s'acquietano in Dio...

15

(AE 471.22-27)

L'Arte è l'attivo legame tra il Vero ed il Bello, e la loro identificazione. Trae l'uno dalla Ragione e lo costituisce come anima sua, imagine di questa (pensa meglio).

- Questo Pensiero concreto deve subire tutte le forme possibili, subirle
 5 esteticamente —tutte—, e quando non ve n'è altre, allora è Vero.

2 Trae : Tra· διόρθ. Πολίτης | dall' μετά το Tra· διέγρ. Σολ.

16

(AE 474 β12-14)

Impregna il Poema di forze. Forze di pensiero, forze di fede, forze mo-

rali, forze di animo (come quella del giovine *παλληκαρά*), forze di sapere. Così per tutte queste forze passa il Concetto e vi lascia se stesso. Ed è così che si ottiene il Vero.

17

(AE 479.5-14)

- Dal primo fino all'ultimo momento la fame apparisca come occasione in cui quello che è dentro esca fuori, unifìcaſto e messo a tutta prova. Si proceda delicatamente con questa fame. Dal primo momento si veda subito che son messi alle strette, e vada delicatamente crescendo come impulso da
- 5 cacciare fuori le Idee; ma solo nell'ultimo si calchi un poco più. Anzi solo in ultimo si manifesti la consunzione delle figure.

3 delicatamente : delicatamente διόρθ. Βελουδής || 5 ma solo nell'ulti μετά το strette· διέγρ. Σολ. |
delicatamente : delicatamente διόρθ. Βελουδής

18

(AE 480 A13-20)

Della Grecia (gran Patria) si parli nel principio, nel mezzo, nella fine. Vedi se si può pingere in essa brevemente l'Idea ove vanno tutte le altre ad appuntarsi, Il legame ultimo fra il Tempo e l'Eternità. Ad essa il Destino comunicò che usciranno †e così sarà† sacrificio.

- 5 Pensa profondamente a questa unità, perchè non si debba mai più cambiare. Ma non ti sprofondare in essa esclusivamente.

2 brevemente : bremente· διόρθ. Πολίτης | far alto μετά το vanno a· διέγρ. Σολ. a μετά το vanno διέγρ. Βελουδής || 3 ed μετά το Ad· διέγρ. Σολ. || 6 Ma· πρώτα διέγρ., ἐπειτα ἔγρ. πάλι Σολ. | se non μετά το in essa· διέγρ. Σολ.

19

(AE 480 B1-10)

Guarda più che puoi, quando viene naturalmente, di constipare gli oggetti, affine che ogni quarta parte della Rimna chiuda varj oggetti importanti: *νιος κόσμος δόξας και χαράς*.

- Così ad ogni avvenimento, azione, pensiero, parola si manifesta il carattere di costui che è di una attiva ed oculata prudenza in tutte le direzioni, risvegliata da ogni cosa di fuori in ragione della sua importanza. Si pensi profondamente, perchè in meno spazio possibile abbia questo suo parlare unificazione intima coi più sostanziali momenti dell'azione, colle più importanti differenze dell'unità.
- 5

2 ad μετά το affine che· διέγρ. Σολ. || 6 ed μετά το cosa διέγρ. Βελουδής || 8 colle μετά το intima· διέγρ. Σολ.

20

(AE 480 B16-22)

- Sviluppo semplice, graduale e continuo d'una situazione forte e tocante. Vedi che questo nel Poema non può aver luogo col mezzo dell'azione propr*<iamen>*te detta, ma largamente presa. Fra gli assediati con un popolo d'Idee si farà il più, cui avranno attinenza pochi punti ma essenziali degli assediatori, della Gran Madre e della flotta che aspettano.

Popolo d'Idee deve esser fatto delle Sostanze, nelle quali deve trasparire un senso chiaro e profondo.

1-2 d'una situazione... toccante: *Σολ. ἐγρ. πάνω από τη γραμμή* par di †Stap† μετά το toccante: *Σολ. ἐγρ. πάνω από τη γραμμή, διέγρ. Βελουδῆς* || 5 e μετά το assediatori: διέγρ. *Σολ.* || 6 Popolo: Poporo: διόρθ. *Πολίτης* | apparire μετά το deve: *Σολ. διέγρ., ἐπειτα ἐγρ. trasparire πάνω από τη γραμμή*

21

(AE 481.16-30)

Principio, mezzo e fine. Si operi continuamente per la Sostanza, senza la interruzione nè meno d'una parola, Sostanza che viene espressa da un graduato mondo di azioni, di pensieri, di sentimenti, di parole, di gesti varj della persona.

- 5 La figura della Grecia sia nel principio indiretta, nella mente dei guerrieri —nel mezzo meno indiretta, solo nella fine venga esposta agli occhi.

Si manifesti la mente intera.

Il soggetto rivede, vede, prevede. Dall'unità di queste determinazioni del tempo etc. risulterà manifestata la Sostanza perchè moltiplicata nella

- 10 sua varietà. Vedi l'arte del graduare. Guarda veramente che cosa è unità di tempo, e semina entro questa la grande Idea o una delle grandi Idee del Componimento. Così l'unità del tempo presa filosoficamente è giusta e grande. Presa empiricamente non ha senso.

8 Vede, Rivede, e Prevede μετά το soggetto: διέγρ. *Σολ.*

III. Μετάφραση¹⁴**1**

Εφάρμοσε στην πνευματική μορφή την ιστορία του φυτού, που αρχίζει από το σπόρο και επιστρέφει σ' αυτόν, αφού διατρέξει όλες τις φυτικές μορφές της εξέλιξης, δηλαδή τη ρίζα, τον κορμό, τα φύλλα, τα άνθη, τους καρπούς. Εφάρμοσέ την σκεπτόμενος για την ουσία του θέματος καθώς και για τη μορφή της Τέχνης. Πρόσεξε, ώστε αυτή η διαδικασία να διεξάγεται χωρίς την παραμικρή διακοπή.

2

Μια μεστή και ωραία Δημοκρατία Ιδεών, που να παριστάνουν ουσιαστικά τον χρυφό στις αισθήσεις Μονάρχη. Τότε είναι αληθινό Ποίημα. Ο Μονάρχης ο αφανής στις αισθήσεις και κοινοποιήσμος μόνο στο πνεύμα, μέσα στο οποίο γεννήθηκε, είναι έξω από την περιοχή του χρόνου. Άλλα μια Δημοκρατία Ιδεών εξαπλώνει αισθητά τις δυνάμεις της μέσα στο χρόνο κτλ.

3

Πρέπει να σκεφτείς βαθιά και με τρόπο αμετάβλητα συγχεκριμένο (μια φορά για πάντα) τη φύση της Ιδέας, πριν να πραγματοποιήσεις το Σύνθεμα. Σ' αυτήν θα ενσαρκωθεί το ουσιαστικότερο και υψηλότερο περιεχόμενο της αληθινής ανθρώπινης φύσης, η Πατρίδα και η Θρησκεία.

4

Πρόσεξε καλά: Ο θεμελιώδης τόνος του ποιήματος ας είναι από την αρχή ώς το τέλος το Γενικό και Ειδικό, ριζωμένο και συνταυτισμένο με τη γλώσσα. Και ας ενεργεί αδιάκοπα για την αληθινή Ουσία, αλλά με τρόπο που να μην το αντιλαμβάνονται πάρα οι διάνοιες οι ασκημένες και βαθιές. Θα επιτευχθεί αυτό με τον απλό και ευρύ τρόπο των δεσμάτων, με το να θρέφεις τη μορφή με τρόπους λαϊκούς, π.χ.: ετοιμοθάνατο - χρυσοπηγή - έτρεξε η θάλασσα - ελευτεριά και θάνατος - χρυσοπράσινα.

Ή: Ο θεμελιώδης τόνος ας κρατάει σταθερά το βαθύ κέντρο της Εθνικό-

14. Η μετάφρασή μου στοχεύει, σε σύγχριση με τη μετάφραση του Πολυλά (στο πρώτο μέρος του κειμένου), χυρίως στην αποκατάσταση και τον εκσυγχρονισμό της φιλοσοφικής γλώσσας και ορολογίας του Σολωμού, σύμφωνα με τις σημερινές μας γνώσεις και αντιλήψεις. Σ' αντίθεση με τον Πολυλά, που η γλώσσα του διαχρίνεται για την υπερβολική «λαϊκότητά» της, επέλεξα τη σημερινή λόγια δημοτική που είναι καταλληλότερη για την απόδοση θεωρητικών-φιλοσοφικών κειμένων. Επίσης, η μετάφραση διορθώνει μερικά λάθη και παραλείψεις της μετάφραστς Πολυλά. Οι χυριότερες διαφορές μου απ' αυτόν επισημαίνονται και αιτιολογούνται στα Σχόλια που ακολουθούν τη Μετάφραση.

τητας και ας υψώνεται κάθετα και ενώ διευρύνεται βαθμιαία η Σκέψη του Ποιήματος, για την οποία έχει συντεθεί.

5

Όλο το ποίημα ας εκφράζει την Ἐννοια σαν ένας κόσμος καθ' εαυτόν, μαθηματικά διαβαθμισμένος, πλούσιος και βαθύς. Είναι μόνο πάνω σ' αυτό το αχνάρι που του είναι θεμιτό να επιφέρει, με τα συνεχόμενα εφευρήματα, τις μεγαλύτερες και φοβερότερες εντυπώσεις. Αυτό δεν έγινε ποτέ επαρκώς. Όποιος το επιχείρησε εσκεμμένα (όπως ο Ευριπίδης και μαζί μ' αυτόν και οι περισσότεροι από τους νεότερους, που είναι παιδιά του), αυτό (το έκανε) έξω από την Ιδέα, κ' έτσι ενοχλείται όποιος έχει νου.

6

Πρέπει στο *Ποίημα του Χρέους* να παρατείνεις τη μακρά και φρικτή αγωνία της δυστυχίας και των κακουχιών, ώστε μέσ' απ' αυτά να εκδηλωθεί άθικτος και άγιος ο διανοητικός και ηθικός Παράδεισος.

7α

Να πραγματοποιήσεις αυτή την ιδέα: Όλοι οι ανθρώπινοι δεσμοί, πατέρα, αδελφού, γυναίκας κτλ. πάνω στη γη, και εξηρμένοι από τη δόξα κτλ. Τους αρπάζεται η γη κ' έτσι αναγκάζονται να εκδηλώσουν το βάθος της άγιας φυχής (τους). Στο βάθος του πίνακα πάντα η Ελλάδα με τα πεπρωμένα της —ώς το τέλος, από πόνο σε πόνο, ώς τον έσχατο πόνο— τότε έτρεξε η θάλασσα και η φυχή τους έπλεε μέσα στην πίκρα και στα πόδια τρέχλιζαν σαν μεθυσμένοι. Τότε έρχεται από τον εχθρό η προτροπή ν' αλλάξουν θρησκεία. Ο Άγ. Αυγουστίνος λέει ότι ο Σταυρός είναι η έδρα της αληθινής σοφίας, γιατί όσα ο Ιησούς δίδαξε σε τρία χρόνια στο Ευαγγέλιο, όλ' αυτά τα συνόφισε σε τρεις ώρες πάνω στο Σταυρό.

7β

Η ένταση των δυνάμεων, που εξελίσσονται σε όργανα φυσικοεθνικά πάνω σε μια μικρή γη: δυνάμεις μεγάλες προς κάθε κατεύθυνση, που υποκινούν την εξέλιξη, που αυξάνεται όλο και περισσότερο. Να κάνεις έτσι ώστε, ενώ αυξάνει η νικητήρια δύναμη των εχθρικών δυνάμεων, να βρίσκεται ανάμεσα σ' αυτές και η ανάμνηση της περασμένης δόξας. Οι αδελφοποιοί.

Μελέτησε βαθιά τη φύση της Ιδέας, και το υπερβατικό βάθος της ας βγάλει έξω, με τη γονιμότητά του, το φυσικό μέρος (της), βαλμένο αβίαστα σε όργανα εθνικά.

Αλλά για να μπορέσει κανείς να φτάσει σ' αυτό, είναι αναγκαίο να μελετήσει τον ουσιαστικό ήσκιο, που πρέπει να πετάξει έξω τα σώματα, μέσω των οποίων αυτή εκδηλώνεται ενωμένη μ' αυτά. Μέσα στα οποία σώματα ας κοιτάξεις να εκφραστεί, μέσα απ' όλους τους όρους της εκτέλεσης, η εθνικότητα, όσο πιο εκτεταμένη θα είναι δυνατό.

Έτσι η μεταφυσική έγινε φυσική.

Πάρε και συγκεκριμενοποίησε έντονα μια πνευματική δύναμη και επιμέρισέ την σ' ένα δεδομένο αριθμό χαρακτήρων ανδρών και γυναικών, στους οποίους να ανταποκρίνονται στην εκτέλεση κτλ. Σκέφου έντονα, ώστε αυτό να γίνει ρομαντικά ή κλασικά, αν είναι δυνατό, ή με τρόπο μικτό γνήσιο. Ο Όμηρος είναι μέγιστο παράδειγμα του δεύτερου, ο Σέξπιρ του πρώτου, και του τρίτου δε γνωρίζω.

8α

Η απόλυτη ύπαρξη του ποιήματος ας εγκυμονεί πολλά νοήματα: μεταξύ άλλων, η μικρή γη χωρίς όνομα και χωρίς δόξα ξαφνικά υφώνεται στην κορφή της δόξας, πρώτα με το να εγερθεί, έπειτα με το να κρατηθεί εκεί αποκρούοντας πολλές δυνάμεις —και από κει πέφτει στο έσχατο σημείο της δυστυχίας. Έτσι μια ενότητα περισσότερων δυνάμεων εκδηλώνεται στο ισοζύγιο των μορφών. Η 'Εννοια είναι πάντα η ίδια από την αρχή μέχρι το τέλος, όπου είναι η λέξη αιματοτζακισμένα —έτσι, πράγματι, κάθε λέξη βγήκε κορεσμένη από την 'Εννοια, και το έργο εμφανίζεται ατομικό μέσα στο πνεύμα της γεννητικής γενικότητάς του.

8β

Η ασώματη φυχή του Συνθέματος, που ξεχινάει από το Θεό, και αφού κάνει το γύρο σωματοποιημένη στα όργανα τόπου, χρόνου, εθνικότητας, γλώσσας, με διάφορες σκέψεις, αισθήματα, εντυπώσεις κτλ. (ας γίνει ένα μικρό σωματικό σύμπαν, ικανό να την αποκαλύψει κατά το δυνατόν) και εκ νέου τξεκινάειτ απ' όλ' αυτά *(και)* επιστρέφει στο Θεό:

σε βυθό πέφτει από βυθό, ώσπου δεν ήταν άλλος·
εκείθε εβγήκε ανίκητος και και μεγάλος.

Κοίταξε να ορίσεις βαθμιαία σαν μια κλίμακα από δυσκολίες, που έχουν να ξεπεράσουν εκείνοι οι μεγάλοι, σ' όλα όσα οι αισθήσεις απορροφούν από τα έξωτερικά πράγματα είτε με τα θελκτικά τους κάλλη είτε με τις πιεστικές και οδυνηρές αναγκαιότητες ώς τη βεβαιότητα του θανάτου, αλλά, περισσότερο απ' όλα, την ανάμνηση της δόξας. Τα οποία πράγματα, όσο πιο μεγάλα είναι και διάφορα, τόσο περισσότερο στήνουν σε φηλό βάθρο την Ελεύθερία, που κυροφερεί το Χρέος, δηλαδή όσα εμπερικλείει η Ηθική, η Θρησκεία, η Πατρίδα, η Πολιτική κτλ.

9

Πρέπει να κάνεις ώστε ο μικρός κύκλος, μέσα στον οποίο κινείται το Κάστρο, να φανερώνει στο βάθος ή μάλλον στην ατμόσφαιρά του τα μεγαλύτερα συμφέροντα της Ελλάδας για την υλική θέση (που αξίζει τόσο για όποιον θέλει να την κρατήσει, όσο και για όποιον θέλει να την αρπάξει) και για την ηθική θέση τα μεγαλύτερα συμφέροντα της ανθρωπότητας. Έτσι, η υπόθεση τίθεται σε σχέση με το σύστημα του σύμπαντος. Δες τον Προμηθέα και εν γένει τα έργα του Αισχύλου —τα στήθια και το πρόσωπο· τα χέρια και τα πόδια—. Κάνε να φανεί καθαρά η μικρότητα του τόπου —ο σιδερένιος και αδιαπέραστος κύκλος, από τον οποίο είναι ζωσμένος. Έτσι, από τη μικρότητα του τόπου θα βγουν οι Μεγάλες Ουσίες.

10

Μείνε σταθερός σ' αυτή την υψηλή θέση: Ο πόνος τους συνίσταται στην ανάμνηση της ευτυχισμένης κατάστασης, που κυριοφορούσε το καλό της πατρίδας και που θα πρέπει να χάσουν. Είχαν τα πάντα κ' αισθάνονταν τον εαυτό τους μέσα στην πατρίδα· τώρα αισθάνονται ότι πρέπει να χάσουν τα πάντα —το αισθάνονται βαθμιαία και για τούτο ολοκληρωτικά. Η πείνα καθ' εαυτήν δεν μπαίνει σ' αυτόν τον κύκλο παρά μόνο σαν εξωτερική δύναμη, που υπερνικάται κι' αυτή μαζί μ' όλες τις άλλες.

11

Σκέφου την ισορροπία των δυνάμεων μεταξύ ανδρών και γυναικών. Εκείνοι ας αισθάνονται τα πάντα, αλλά ας νικάνε τα πάντα με την Ουσία άγρυπνη· αυτές, ας νικάνε κι' αυτές, αλλά σαν γυναικές.

12

Να στήσεις στην αρχή αρχή και κάθε φορά όσο είναι ανάγκη την εικόνα της θέσης του Μεσολογγιού σε μιαν ακολουθία: Γη, αέρας, [...] βουνά, λιμνοθάλασσα, θάλασσα. Σχέση με τη Μητέρα Ελλάδα. Σ' όλα αυτά τα πράγματα να περικλείεται το έργο της Ελευθερίας. Πρέπει σ' αυτές τις υλικές παραστάσεις να προβαίνεις βαθμιαία από τη θέση στην αρχή (υλικότητα και εντυπώσεις) μέχρι τις λέξεις η μαύρη πέτρα του χρυσή κτλ. και σαν να έχουν προσφερθεί αφ' εαυτών και σαν να έχουν βρεθεί πάνω στο δρόμο της Ανάγκης ασκημένης από την Ελευθερία. Να κρατήσεις σ' όλη τη συνέχεια του Ποιήματος σταθερή την Ιδέα της φυσικής μικρότητας του τόπου, ώστε να προκύπτει το ηθικό μεγαλείο και το τέφυσικό μεγαλείο, στο μέσο του οποίου βρίσκεται. Όταν οι τόποι φαίνονται τελημένοι, να τους ξαναζωντανέψεις με την ελπίδα του στόλου —είναι ο εχθρικός στόλος. Ήλθε, και το κινούμενο δάσος δεν κουνιόταν πια.

13

Πρόσεξε για την τοποθέτηση του μονολόγου του πνευματικού, ώστε, με το πρόσχημα ότι χαίρεται από την τέλεια καθαρότητα εκείνων των φυχών, να τελειώνει κάνοντας εντελώς ορατή την ουσιαστική Ενότητα, δηλαδή να εκφράζει μιαν από εκείνες τις μεγάλες Στιγμές ή Όφεις ή Στοιχεία ή Όρους. Σκέφου βαθιά αν αυτό πρέπει να γίνει μ' ένα Ποίημα μεγάλο και απλό. Πρέπει να κρατάς διαρκώς σταθερή αυτή τη μέθοδο, που συγκροτεί την Τέχνη, δηλαδή, ενώ μια εκδήλωση πάει σε μια κατεύθυνση, να εκδηλώνει διάφορες άλλες.

14

Ας συναρμοστεί η Ιδέα με μια βαθύτητα στο σύνολο και στα μέρη. Για παράδειγμα: στον αναγεννημένο: στην φυχή της Ελλάδας. Κάθε πράγμα σύμφωνα με τη δεκτικότητά του εξελίσσεται σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό. Έτσι θα φανερωθούν διάφορα κέντρα στα μέρη και στο όλο. Και μόνο απ' αυτά τα υπέρμετρα βάθη αναπαύονται εν Θεώ.

15

Η Τέχνη είναι ο ενεργητικός δεσμός μεταξύ του Αληθινού και του Ωραίου —και η ταύτισή τους. Τραβάει το ένα από το Λόγο και το συγκροτεί ως φυχή της, ως εικόνα της (σκέφου καλύτερα).

Αυτή η Σκέψη, συγκεκριμενοποιημένη, πρέπει να υποστεί όλες τις δυνατές μορφές, να τις υποστεί αισθητικά όλες, και όταν δε μένουν άλλες, τότε είναι Αληθινό.

16

Διαπότισε το Ποίημα με δυνάμεις. Δυνάμεις σκέψης, δυνάμεις πίστης, δυνάμεις ηθικές, δυνάμεις φυχής (σαν αυτή του νέου παλληκαρά), δυνάμεις γνώσης. Έτσι, μέσα απ' όλες αυτές τις δυνάμεις περνάει η Έννοια και παραμένει η ίδια. Και είναι μ' αυτόν τον τρόπο που πετυχαίνεται το Αληθινό.

17

Από την πρώτη ώς την τελευταία στιγμή η πείνα ας εμφανίζεται σαν ευκαιρία, στην οποία αυτό που είναι μέσα να βγαίνει έξω τενοποιημένο τ και εκτεθειμένο σε κάθε δοκιμασία. Να προβαίνεις με λεπτότητα απέναντι σ' αυτή την πείνα. Από την πρώτη στιγμή να γίνεται αντιληπτό αμέσως ότι βρίσκονται σε δύσκολη θέση, και να προχωρεί με λεπτότητα αυξάνοντας, σαν κίνητρο, για να βγάλει έξω τις Ιδέες. Άλλα μόνο στο τέλος να εκδηλώνεται η φθορά στην όψη τους.

18

Για την Ελλάδα (μεγάλη Πατρίδα) ας γίνεται λόγος στην αρχή, στη μέση, στο τέλος. Δες αν μπορεί να ζωγραφιστεί σ' αυτήν εν συντομίᾳ η Ιδέα, όπου πάνε να καταλήξουν όλες οι άλλες.

Ο τελευταίος δεσμός μεταξύ του Χρόνου και της Αιωνιότητας. Σ' αυτήν το Πεπρωμένο κοινοποίησε ότι θα βγουν, †και έτσι θα γίνει †θυσία.

Σκέφου βαθιά αυτή την ενότητα, γιατί δε θα πρέπει ποτέ πια ν' αλλάξεις. Άλλα να μη βυθιστείς σ' αυτήν αποκλειστικά.

19

Κοίταξε περισσότερο απ' ό,τι μπορείς, όταν έρχεται φυσικά, να συσσωρεύσεις τ' αντικείμενα, έτσι ώστε κάθε τέταρτο μέρος του στίχου να κλείνει (μέσα του) διάφορα σημαντικά αντικείμενα: νιος κόσμος δόξας και χαράς.

Έτσι, σε κάθε γεγονός, πράξη, σκέψη, λόγο ας εκδηλώνεται ο χαρακτήρας αυτού που φανερώνει μιαν ενεργητική και συνετή σωφροσύνη προς όλες τις κατευθύνσεις, διεγερμένη απ' όλα τα εξωτερικά πράγματα, ανάλογα με τη σπουδαιότητά τους. Ας σκεφτείς βαθιά, ώστε στο μικρότερο δυνατό χώρο η ομιλία του αυτή να συνάπτει μιαν απόχρυφη ένωση με τις πιο ουσιαστικές στιγμές της πράξης, με τις σπουδαιότερες διαφορές της ενότητας.

20

Εξέλιξη απλή, βαθμιαία και συνεχής μιας κατάστασης δυνατής και συγκινητικής. Δες, ώστε αυτό να μην μπορεί να συμβαίνει στο Ποίημα μέσω της πράξης στην κύρια σημασία της λέξης, αλλά με το ευρύτερο νόημά της. Μεταξύ των πολιορκημένων, μ' ένα πλήθος Ιδεών θα γίνεται το μεγαλύτερο μέρος, στο οποίο θ' αναλογούν λίγα αλλά ουσιαστικά σημεία των πολιορκητών, της Μεγάλης Μητέρας και του στόλου των πολιορκημένων.

Πλήθος Ιδεών πρέπει να γίνει από τις Ουσίες, στις οποίες πρέπει να διαφαίνεται ένα νόημα καθαρό και βαθύ.

21

Αρχή, μέση και τέλος. Ας διεξάγεται συνεχώς για χάρη της Ουσίας, χωρίς τη διακοπή ούτε καν μιας λέξης. Ουσία, που εκφράζεται από ένα διαβαθμισμένο κόσμο πράξεων, σκέψεων, αισθημάτων, λόγων, διαφόρων χειρονομιών του προσώπου.

Η μορφή της Ελλάδας να είναι στην αρχή έμμεση, στο νου των πολεμιστών, στη μέση λιγότερο έμμεση, μόνο στο τέλος να εκτίθεται στα μάτια.

Να εκδηλώνεται ο νους ακέραιος.

Το Υποκείμενο ξαναβλέπει, βλέπει, προβλέπει. Από την ενότητα αυτών των καθορισμών του χρόνου κτλ. θα προκύψει εκδηλωμένη η Ουσία, καθότι πολλα-πλασιασμένη μέσα στην ποικιλία της. Δες την τέχνη της διαβάθμισης. Κοίταξε αλήθεια τί πράγμα είναι η ενότητα χρόνου και σπείρε μέσα της τη μεγάλη Ιδέα ή μία από τις μεγάλες Ιδέες του Συνθέματος. Έτσι, η ενότητα του χρόνου ως φιλοσοφική σύλληφη είναι ορθή και μεγάλη· ως εμπειρική σύλληφη δεν έχει νόημα.

IV. Σχόλια

1

Ολόκληρος αυτός ο στοχασμός αποτελεί, κατά κάποιον τρόπο, ένα συμπύκνωμα και μιαν εικονογράφηση των βασικών θεωρημάτων της εγελιανής διαλεκτικής και της «εφαρμογής» τους στο χώρο της τέχνης. Τον εγελιανισμό του Σολωμού κατέδειξα σε μιαν ειδική μελέτη (1984/1992)¹⁵ και τεχμηρίωσα διεξοδικά στο βιβλίο μου για το Σολωμό (1989)¹⁶. Ένα μέρος της —εγελιανής— φιλοσοφικής ορολογίας, που χρησιμοποιεί σ' αυτόν και στους ακόλουθους στοχασμούς του ο Σολωμός, το ξαναβρίσκουμε, συμπυκνωμένο και με ρητή αναφορά στο Hegel, σ' ένα άλλο σημείο των αυτόγραφων στοχασμών του (AE 476A6-8): *Popolo d'Idee deve essere fatto del Pensiero, o Sostanza, nelle quali deve transparire un senso chiaro e profondo. Pensiero, Sostanza, Vero, Assoluto, o, come dice H(egel), Concetto. // Πλήθος Ιδεών πρέπει να δημιουργηθεί από τη Σκέψη ή την Ουσία, μέσα στις οποίες πρέπει να διαφαίνεται ένα νόημα καθαρό και βαθύ. Σκέψη, Ουσία, Αληθινό, Απόλυτο, ή, όπως λέει ο H(egel), Έννοια.*

Στο απόσπασμα αυτό βρίσκονται, ανθολογημένοι από την *Επιστήμη της Λογικής* (1808/1816) του Hegel, οι βασικότεροι όροι της γερμανικής κλασικής φιλοσοφίας και της εγελιανής διαλεκτικής: *Gedanke* (*Pensiero*), *Substanz* (*Sostanza*), *Wahres* (*Vero*), *Absolutes* (*Assoluto*) και *Begriff* (*Concetto*). Και η εικόνα του φυτού, με την οποία εικονογραφεί στο στοχασμό του αυτό ο Σολωμός την «κυκλική» κίνηση («εξέλιξη») της (χαλλιτεχνικής) Ιδέας, αρκετά κοινή στη φιλοσοφική γλώσσα της εποχής του, είναι αντλημένη από τη Λογική του Hegel¹⁷. Η ίδια, στην ουσία, εγελιανή αντίληφη για τη διαλεκτική κίνηση της Ιδέας επαναλαμβάνεται, χωρίς την εικόνα του φυτού, στην α' παράγραφο του στοχασμού αρ. 8β (βλ. παρακάτω).

15. Γ. Βελουδής, «Ο επτανησιακός εγελιανισμός (1982)», στο: Γ. Βελουδής, *Μονά-ζυγά. Δέκα νεοελληνικά μελετήματα*, Αθήνα, Γνώση, 1992, σσ. 79-96.

16. Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμός, παραπάνω (σημ. 1), σσ. 204-217.

17. Γκ. Χέγκελ, (εισαγ. - μετ. - σχόλια Γ. Τζαβάρας), *Η επιστήμη της Λογικής*, Αθήνα Δωδώνη, 1991, σ. 338. Άλλα πρότυπα του Σολωμού για την εικόνα του φυτού βλ. στο: Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμός, παραπάνω (σημ. 1), σσ. 72-73 (Goethe), 191 (Blasche), 281 (D. Mazzoni).

στ. 1 forma spirituale: πνευματική μορφή. Η έχφραση είναι συνώνυμη με την έχφραση *forma dell'Arte* / μορφή της Τέχνης στους στ. 6-7 και παραπέμπει ειδικότερα στην *Αισθητική* (1835) του Hegel. Μέσα στο ίδιο με το Σολωμό πνευματικό-φιλοσοφικό κλίμα της Επτανήσου παρέλαβε και ο Κ. Στρατούλης στην «Αισθητική» του (*Δοκίμιον Καλλιλογίας*, ήτοι *Στοιχεία Αισθητικής*, 1856) την εγελιανή αντίληψη για τη διαλεκτική κίνηση της Ιδέας στην Τέχνη¹⁸.

στ. 3 sviluppo: εξέλιξη. Ο ιταλικός όρος *sviluppo* παραπέμπει, διαφορετικά από τα συνώνυμά του *evoluzione* και *svolgimento*, στο γερμανικό εγελιανό όρο *Entwicklung*, που θα μπορούσε ν' αποδοθεί και με τα συνώνυμα ανάπτυξη, ανέλιξη και εκτύλιξη. Ο Πολυλάς τον αποδίδει με το «δημοτικό» όρο ξετυλιγμός· ο Κ. Στρατούλης (1856) χρησιμοποιεί, στην ίδια συνάφεια, την πρώτη ρηματική έννοια («η ιδέα... αναπτυσσόμενη...»)¹⁹, ο επίσης επτανήσιος Θ. Καρούσος (1865) τη δεύτερη έννοια («η ιδέα... διαδοχικώς ανελιττομένη...»)²⁰, ο Γ. Τζαβάρας (1991/1993) τον όρο ανάπτυξη²¹.

Η έννοια της ανάπτυξης/ανέλιξης/εξέλιξης (*sviluppo*, *sviluppare*, *sviluppato*) της Ιδέας διαπερνάει και πολλά άλλα σημεία των στοχασμών του Σολωμού, όπως π.χ.: AE 405a(B)7 (*sviluppo*), 406β26 (*sviluppata*), 472 A19 (*sviluppo*), 480 B16 (*sviluppo*), 484.1 (*sviluppo*).

στ. 3 gradi dello sviluppo: βαθμίδες της εξέλιξης. Για τις βαθμίδες της εξέλιξης της Ιδέας (*Entwicklungsstufen der Idee*) κάνει λόγο ο Hegel στην *Εγκυλοπαίδεια* των φιλοσοφικών επιστημών (1816). Την έννοια της «βαθμίδας» μεταγράφει ο Σολωμός και στους στοχασμούς αρ. 4 (*gradatamente*), 5 (*graduato*), 8β (*gradatamente*) και AE 404 B9²².

στ. 4 per la sostanza del soggetto: για την ουσία του θέματος· Πολυλάς: υπόστασι του υποκειμένου. Εδώ το ουσιαστικό *sostanza*/ουσία χρησιμοποιείται στην κοινή σημασία: (βαθύτερο) περιεχόμενο, ιδέα, ιδέες· γίνεται αντιπαράθεση ανάμεσα στο «περιεχόμενο» και τη «μορφή» της Τέχνης (στ. 6-7: *forma dell'Arte*).

στ. 5 processo: διαδικασία· εντελώς άστοχη η μετάφραση του Πολυλά: έργο. Πρόκειται για μιαν από τις βασικότερες έννοιες της εγελιανής, αργότερα και της μαρξιστικής, διαλεκτικής, το *Prozess*/προτοσές —έννοια δανεισμένη από τη δικανική γλώσσα: διαδικασία.

στ. 5-6 senza la minima interruzione: χωρίς την παραμικρή διαχοπή.

18. Στο: Ε. Π. Παπανούτσος (επιμ.), *Νεοελληνική φιλοσοφία* [=Βασική Βιβλιοθήκη, αρ. 36], Αθήνα, Αετός / I. N. Ζαχαρόπουλος, 1956, σσ. 51-52.

19. Ε. Π. Παπανούτσος (επιμ.), παραπάνω, σ. 51.

20. Στο: Ε. Π. Παπανούτσος (επιμ.), παραπάνω, σ. 36.

21. Στο: Γκ. Χέγκελ, παραπάνω (σημ. 17), σ. 497 (λ. *Entwicklung*).

22. Βλ. και Θ. Καρούσος, «Λόγος εισαγωγικός... (1856)», στο: Ε. Π. Παπανούτσος (επιμ.), παραπάνω (σημ. 18), σ. 36: «πώς η Ιδέα αύτη διαδοχικώς ανελιττομένη λαμβάνει συστηματισμόν και διοργάνωσιν, και διατρέχουσα τας διαφόρους αυτής βαθμίδας...».

Μεταγραφή της διαλεκτικής αρχής της «συνέχειας» (Kontinuität).

2

Ολόκληρος αυτός ο στοχασμός αποτελεί μιαν αναδιατύπωση του βασικού διαλεκτικού-εγελιανού θεωρήματος που διατυπώθηκε στον προηγούμενο στοχασμό, εξειδικευμένη όμως, εντονότερα, στο χώρο της Τέχνης, δηλαδή της Αισθητικής: στο χώρο αυτό παραπέμπει ήδη το επίθετο *bella* (ωραία) του πρώτου στίχου και, σαφέστερα, η έκφραση *sensibilmente* (αισθητά) του έκτου στίχου.

στ. 1 Repubblica d'Idee: Δημοκρατία Ιδεών. Πρόκειται για τις πολλές Ιδέες, που βρίσκουν την «ενσάρκωσή» τους, την «αισθητοποίησή» τους στα πολλά «ειδικά». Η σχέση τους με την απόλυτη Ιδέα, το «Μονάρχη» των Ιδεών, είναι ανάλογη με τη διαλεκτική σχέση «Γενικό» (Allgemeines) - «Ειδικό» (Besonderes).

στ. 2 Monarca: Μονάρχης. Και αυτή η μεταφορική έκφραση για την απόλυτη Ιδέα έχει την πηγή της, αν και σε μιαν εντελώς διαφορετική συνάφεια, στη Φαινομενολογία του πνεύματος (1807) του Hegel²³.

στ. 4 territorio: περιοχή· Πολυλάς: περιφέρεια.

στ. 4-5 adagia... i suoi poteri: εξαπλώνει τις δυνάμεις της· Πολυλάς: ενεργεί· *del tempo:* του χρόνου· Πολυλάς: του Καιρού.

στ. 4 sensibilmente: αισθητά. Ακόμα και μόνο μ' αυτή την επιφρηματική έκφραση γίνεται σαφέστερο το νόημα των προηγουμένων: πρόκειται, σ' αντίθεση με την απόλυτη Ιδέα, το «Μονάρχη των αφανή στις αισθήσεις», που βρίσκεται «έξω από την περιοχή του χρόνου», για τον κόσμο των αισθητών— και της Τέχνης: Εδώ αντηγεί, ευχρινέστατα, ο διαβόητος ορισμός του ωραίου, δηλαδή της τέχνης, από το Hegel (Αισθητική, 1835): Το ωραίο είναι «η αισθητή έκφανση της Ιδέας» (das sinnliche Scheinen der Idee) —ένας ορισμός, που είχε βρει τη θέση του, επί λέξει και στο γερμανικό πρωτότυπο, και στην «Αισθητική» (1856) του K. Στρατούλη²⁴.

3

στ. 1 con immutabile concretezza: με τρόπο αμετάβλητα συγκεκριμένο· Πολυλάς: σταθερά.

στ. 1-3 Bisogna pensare... prima di realizzare il Componimento: Πρέπει να σκεφτείς... πριν να πραγματοποιήσεις το Σύνθεμα. Μια επιπλέον απόδειξη

23. G. W. F. Hegel, *Werke*, τ. 3, Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1970, σσ. 378-379. Γχ. Χέγκελ (εισαγ. - μετ. - σχδλια Δ. Τζωρτζόπουλος), *Φαινομενολογία του πνεύματος*, τ. 2, Αθήνα, Δωδώνη, 1995, σσ. 350-351.

24. Στο: Ε. Π. Παπανούτσος (επιμ.), παραπάνω (σημ. 18), σ. 52.

για την προτεραιότητα της θεωρητικής σύλληψης και σκέψης έναντι της ποιητικής εκτέλεσης στο Σολωμό —και πάλι σ' αναλογία με την «πραγματοποίηση» της εγελιανής Ιδέας στον κόσμο των αισθητών— και της Τέχνης.

Είναι εκπληκτική η ομοιότητα της θέσης αυτής του ώριμου Σολωμού για την προτεραιότητα της θεωρητικής σύλληψης έναντι της ποιητικής εκτέλεσης με την περιβόητη γνώμη που είχε εκφράσει ο νέος Σολωμός (αρχές του 1818) απέναντι στον κλασικιστή V. Monti στο Μιλάνο: «Εκείνος είναι αληθινά ἀνθρώπος που αισθάνεται εκείνο που ἔχει εννοήσει» —παρόλο που η γνώμη αυτή αναφερόταν, ομολογημένα, στην ερμηνεία, όχι στη συγγραφή ενός ποιητικού έργου²⁵.

Τον όρο *Componimento*/Σύνθεμα αντί για *Poema*/Ποίημα χρησιμοποιεί ο Σολωμός και σε άλλα σημεία των Αυτογράφων του²⁶.

στ. 4 Religione: Θρησκεία· Πολυλάς: Πίστις.

4

στ. 1 Bada bene: Πρόσεχε καλά· Πολυλάς: παραλείπει.

στ. 1 (και στ. 8) *tuono*: τόνος· Πολυλάς: ρυθμός. Δεν είναι απόλυτα σαφές τί εννοεί ο Σολωμός με *tuono* (= *tono*) του ποιήματος. Με τον όρο αυτό, που τον έχει δανειστεί από τη μουσική, ο Σολωμός, όπως διαφαίνεται από τα ακόλουθα (*Commune e Proprio: Γενικό και Ειδικό*), μεταγράφει, πιθανότατα, και πάλι την απόλυτη Ιδέα, που διατρέχει σαν ραχοκοκαλιά ολόκληρο το ποίημα.

στ. 2 Commune e Proprio: Γενικό και Ειδικό· εντελώς αδόκιμη και παραπλανητική, τουλάχιστον σήμερα, η μετάφραση του Πολυλάς: Κοινό και Κύριο.

στ. 3 vera Sostanza: αληθινή Ουσία. Ο όρος *Ουσία* πρέπει να εννοηθεί, όπως υποδειχνύει το επίθετο *vera*/αληθινή και το κεφαλαίο αρχικό, με τη σημασία που έχει στη σύγχρονη με το Σολωμό (γερμανική) ιδεαλιστική φιλοσοφία (*Substanz*)²⁷.

στ. 4-5 colla maniera semplice e larga dei legami: με τον απλό και ευρύ τρόπο των δεσμάτων· Πολυλάς: με τρόπον απλό, πλούσιον όμως από δεσμάτα. Δεν είναι απόλυτα σαφής η σημασία της πρότασης, ιδιαίτερα του όρου *legami/δεσμάτα*. ίσως εννοεί ο Σολωμός τα επικά-αφηγηματικά μέρη, με τα οποία θα συνέδεε τα σκόρπια σχεδιάσματα της μεγάλης του σύνθεσης.

στ. 5 di modi popolari: με τρόπους λαϊκούς· Πολυλάς: με τύπους δημο-

25. Βλ. σχετικά: Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμός, παραπάνω (σημ. 1), σσ. 236-238.

26. Βλ. και στοχασμούς αρ. 12 (*Poema*), 16 (*Poema*), 20 (*Poema*), 21 (*Componimento*)· πρβ. Ε. Τσαντσάνογλου, *Μία λανθάνουσα..., παραπάνω* (σημ. 1), σσ. 319-320 (σημ. 29) και σ. 321 (σημ. 40).

27. Βλ. Johannes Hoffmeister, *Wörterbuch der philosophischen Begriffe*, 2. Anfl., Felix Meiner Verlag, Hamburg 1955, σ. 587 (λ. *Substanz*)· βλ. και τα σχόλια μου στο στοχασμό αρ. 1.

τικούς. Εννοείται: λαϊκές εκφράσεις, όπως τα ελληνικά παραδείγματα που ακολουθούν.

στ. 6-7 ετοιμοθάνατο - χρυσοπηγή... χρυσοπράσινα. Πραγματικά, αυτοί οι «λαϊκοί τρόποι» έχουν περάσει στα ποιητικά δοκίμια του Β' Σχεδιάσματος των Ε.Π.²⁸

στ. 8 tenga fermo: ας κρατάει σταθερά· Πολυλάς: ας στυλωθεί.

στ. 8-9 il centro profondo della Nazionalità, e si sollevi perpendicolarmente...: κέντρο της Εθνικότητας και ας υφώνεται κάθετα. Υπάρχουν οφθαλμοφανείς αναλογίες, που φτάνουν μέχρι και τη λεκτική σύμπτωση, ανάμεσα στο στοχασμό αυτό και τη σημαντική επιστολή του Σολωμού στο Γ. Τερτσέτη της 1/13 Ιουνίου 1833 —ο στοχασμός αυτός δε φαίνεται ν' απέχει πολύ χρονικά από την επιστολή στον Τερτσέτη: το θέμα της λόγιας «εθνικής» ποίησης σε σχέση με τη «λαϊκή» ποίηση («κλέφτικα»): η «λαϊκή» μορφή (*nutricare le forme di modi popolari*) και το «λόγιο» πνεύμα της εθνικής ποίησης²⁹.

στ. 10 il Pensiero della Poesia: η Σκέψη του Ποιήματος. Υπερβολικά ελεύθερη η μετάφραση του Πολυλά: το νόημα, από το οποίο πηγάζει η Ποίηση και το οποίο αυτή υπηρετεί. Ο όρος *Pensiero* πρέπει να εννοηθεί στη φιλοσοφική του σημασία (*Pensiero* = Σκέψη = Gedanke)³⁰, όπως υποδεικνύει η σημείωση του Σολωμού με τη σχετική φιλοσοφική ορολογία, που παράθεσα στα σχόλια στο στοχασμό αρ. 1. Και η μετάφραση του Πολυλά: *Poesia* = *Ποίηση* μπορεί να οδηγήσει σε παρανόηση, επειδή η ιταλική λέξη *poesia* σημαίνει, όπως και η αντίστοιχη γαλλική (*poésie*), και το συγκεκριμένο: *ποίημα*: πρόκειται και εδώ δηλαδή και πάλι όχι για την «ποίηση» εν γένει αλλά για το συγκεκριμένο «Ποίημα», που σχεδιάζει ο Σολωμός: τους Ε.Π.

5

στ. 1 Concetto: Έννοια· ο Πολυλάς με την ίδια λέξη, με την οποία είχε μεταφράσει και τον όρο *Pensiero* στον προηγούμενο στοχασμό: νόημα. Ο ιταλικός-φιλοσοφικός-όρος *Concetto* αποδίδει το γερμανικό και δη εγελιανό όρο *Begriff* —στο Hegel προσγράφει, ρητά και απαραγνώριστα, τον όρο ο ίδιος ο Σολωμός στην ιταλική σημείωσή του, που παράθεσα στα σχόλια στο στοχασμό αρ. 1· ο όρος *Begriff* στη γερμανική ιδεαλιστική φιλοσοφία αποδίδει το αρχαίο ελληνικό έννοια³¹.

28. Εφατ. Γ. Κακωμένος χ.ά., *Λεξικό Σολωμού*, Ιωάννινα 1983, στα αντίστοιχα λήμματα.

29. Βλ. τώρα την επιστολή στον Τερτσέτη στο: Δ. Σολωμός, *Απαντά*, τ. 3: *Αλληλογραφία*, επιμ. Λ. Πολίτης, Ίκαρος 1991, σ. 252 και 254· πβ. Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμός, παραπάνω (σημ. 1), σ. 138.

30. J. Hoffmeister, *Wörterbuch...*, παραπάνω (σημ. 27), σσ 243, λ. Gedanke.

31. J. Hoffmeister, παραπάνω (σημ. 27), σσ. 107-108, λ. Begriff.

στ. 1 a mondo = da mondo: σαν ένας κόσμος· Πολυλάς: ωσάν ένας... κόσμος.

στ. 1 per sé: καθ' εαυτόν· Πολυλάς: αυτούπαρκτος. Το ιταλικό *per sé* φαίνεται ν' αποδίδει ολόκληρη την περιφραστική έκφραση της γερμανικής φιλοσοφίας *an und für sich* (καθ' εαυτό και δι' εαυτό), χωρίς να κάνει αυστηρή διάχριση ανάμεσα στα δύο μέρη της.

Η —γερμανική— πηγή του Σολωμού είναι και στο σημείο αυτό ο Hegel, ο οποίος στο πέμπτο κεφάλαιο της *Λογικής* του χαρακτηρίζει το «Όλο» ως την «αυθυπαρξία, που αποτελούσε τον καθ' εαυτόν και δι' εαυτόν υπάρχοντα κόσμο»³². Η εξάρτηση αυτή του Σολωμού —και του Πολυλά!— επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι ο N. Λούντζης μετάφρασε για χάρη του Σολωμού αυτό ακριβώς το σημείο του Hegel στα ελληνικά με τους «όρους»: αυτούπαρκτον και αυτούπαρξία³³.

στ. 2 graduato: διαβαθμισμένος· Πολυλάς: βαθμολογημένος· πβ. στοχασμό αρ. 1: *gradi dello sviluppo*. Η έννοια των βαθμίδων στις διαφορετικές «στιγμές» της «εξέλιξης» της Ιδέας (στον αισθητό κόσμο) επανέρχεται επανειλημμένα στα κυριότερα έργα του Hegel (*Λογική, Εγκυλοπαδεία, Ιστορία της φιλοσοφίας*), που είχε υπόφη του ο Σολωμός στις μεταφράσεις του N. Λούντζη³⁴.

στ. 3 invenzioni: εφευρήματα. Αποδίδει την «*inventio*» της αρχαίας Ρητορικής —ικανότητα όμως, που από το 180 αιώνα και ιδίως κατά τη ρομαντική εποχή χαρακτηρίζει την «*ιδιοφυΐα*» (*génie*) του —ρομαντικού— ποιητή, καλλιτέχνη, φιλοσόφου³⁵.

στ. 4 di proposito: εσκεμμένα· Πολυλάς: παραλείπει.

στ. 4 Euripide... suoi figli: *Euripiδης... παιδιά του*. Η «καταδίκη» του Ευριπίδη έχει, εμφανέστατα, την πηγή της, με τα ίδια επιχειρήματα και τις ίδιες εκφράσεις, στα *Πανεπιστημιακά μαθήματα για την ιστορία της αρχαίας και της νέας λογοτεχνίας* (*Vorlesungen zur Geschichte der alten und neuen Literatur*, 1815) του Fr. Schlegel, που είχαν κυριοφορήσει και σε ιταλική μετάφραση³⁶. Όπως θα δούμε παρακάτω (στοχασμός αρ. 9), ο Σολωμός ήταν δεδηλωμένος οπαδός του Αισχύλου, όπως και οι σύγχρονοί του ευρωπαίοι ρομαντικοί.

στ. 4-5 i più dei moderni... fuori dell'Idea: οι περισσότεροι από τους νεότερους... έξω από την Ιδέα. Σε ποιους, συγκεκριμένα, «νεότερους» ποιητές αναφέρεται, απορριπτικά, ο Σολωμός, δεν είναι σαφές: σύγουρα όμως, όπως διαφαίνεται από τη συνάφεια και παρά τη χρήση μιας παρεξηγήσιμης ορολογίας

32. Γκ. Χέγκελ, *Η επιστήμη της Λογικής, παραπάνω* (σημ. 17), σ. 42.

33. Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμός, *παραπάνω* (σημ. 1), σ. 208.

34. Γ. Βελουδής, *παραπάνω*, σ. 210, 213.

35. J. Hoffmeister, *παραπάνω* (σημ. 27), σ. 210, λ. *Erfindung και σ. 258-259, λ. Genie.*

36. Γ. Βελουδής, *παραπάνω*, σ. 175-177.

(«moderni»), εννοεί τους κλασικιστές.

6

στ. 1 *prolungare la lunga... agonia: να παρατείνεις τη μακρά... αγωνία.* Πολυλάς: μακρινή πρέπει να είναι η αγωνία. Η μετάφραση του Πολυλά είναι τουλάχιστον παρεξηγήσιμη και δυσνόητη —αν όχι και παραπλανητική.

7α

στ. 2 (bis) etc.: κτλ. Πολυλάς: παραλείπει. Ποια «άλλα» ή «λοιπά» εννοούνται δεν είναι σαφές.

στ. 2 sulla terra: πάνω στη γη· Πολυλάς: ριζωμένοι εις τη γη. Το ριζωμένοι στη μετάφραση του Πολυλά δεν έχει το αντίστοιχό του στο ιταλικό κείμενο του Σολωμού.

στ. 2 esaltati dalla gloria: εξηρμένοι από τη δόξα· Πολυλάς: ο ενθουσιασμός της δόξας.

στ. 3 <si> costringono: αναγκάζονται. Έτσι μεταφράζει και ο Πολυλάς, χωρίς να επισημαίνει την έλλειψη του <si>.

στ. 3-4 Nello sfondo del quadro: Στο βάθος του πίνακα. Πολυλάς: *Εις τον πάτο της εικόνας.* Αυτή η παρεξηγήσιμη σήμερα μετάφραση του Πολυλά έχει παραληφθεί, εντελώς αδέξια πιστεύω, στον τίτλο ενός βιβλίου της από μιαν ελληνίδα μυθιστοριογράφο.

στ. 4 destini: πεπρωμένα· Πολυλάς: μέλλον. Το μοτίβο του «πεπρωμένου» ή της «μοίρας» είναι συχνό στο Σολωμό και ειδικότερα στο Β' Σχεδίασμα των Ε.Π.³⁷

στ. 9 compendiò: συνόψισε· Πολυλάς: ανακεφαλαίωσε.

7β

στ. 1 forze: δυνάμεις. Κ' εδώ, ο όρος *forza* (αρχ. ελλην.: δύναμις· λατ. vis· γερμ. Kraft) έχει μια συγκεχριμένη φιλοσοφική (για την ακρίβεια: μεταφυσική) σημασία· σημαίνει: «έναν κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις πραγματικό, χωρίς αυτές δυνητικό τρόπο του είναι» και αντιστοιχεί στον όρο «δυναμικό πεδίο» της φυσικής³⁸. Το ότι πρόκειται κ' εδώ για την, εγελιανά-διαλεκτικά εννοημένη, «εξέλιξη» μιας μεταφυσικής «δύναμης» σε «όργανα φυσικοεθνικά», έτσι ώστε η «Μεταφυσική» να μεταβληθεί σε «Φυσική», διαφαίνεται από τη συνάφεια σ' ολόκληρο το μακρότατο και σημαντικότατο αυτό στοχασμό του Σολωμού. Η

37. Βλ. Ε. Γ. Καφωμένος κ.ά., Λεξικό..., παραπάνω (σημ. 28), λ. μοίρα· βλ. και στοχασμό αρ. 18 (Destino).

38. J. Hoffmeister, παραπάνω (σημ. 27), σσ. 362-363, λ. Kraft.

έννοια της «δύναμης» (*forza*) επανέρχεται επανειλημμένα στους στοχασμούς και τις άλλες ιταλικές σημειώσεις του Σολωμού της κερκυραϊκής περιόδου, αν και όχι πάντα στην ίδια σημασία³⁹. Ιδιαίτερα διαφωτιστική για τη χρήση αυτού του φιλοσοφικού όρου είναι η τελευταία παράγραφος αυτού του στοχασμού (7β): *Prendi e concretamente una forza spirituale...*

στ. 1 si sviluppano: εξελίσσονται. Το αντίστοιχο ρήμα στο ουσιαστικό *sviluppo/εξέλιξη*, που σχολιάσαμε στο στοχασμό αρ. 1.

στ. 1 organi naturonazionali: όργανα φυσικοεθνικά. Πρόκειται για τις μορφές της «συγκεκριμενοποίησης» της Ιδέας —κατά τη μετάβαση από τη «Μεταφυσική» στη «Φυσική».

στ. 5 Oi adelphopoitoi. Το ελληνικό «παράθεμα» μέσα στο ιταλικό κείμενο (με μικρογράμματη γραφή) αναφέρεται, όπως κατέδειξε η Ε. Τσαντσάνογλου, όχι σ' έναν ενδεχόμενο εναλλακτικό τίτλο αλλά σ' ένα επεισόδιο ή θέμα των Ε.Π.⁴⁰.

στ. 6 Medita profondamente: Μελέτησε βαθιά. Ο Πολυλάς και οι διάδοχοί του τυπώνουν την πρόταση στην ίδια παράγραφο· στα ΑΕ αρχίζει νέα παράγραφος —και έτσι είναι καλύτερα για το νόημα.

στ. 6-7 trascendente: υπερβατικό· Πολυλάς: υπερφυσικό. Η μετάφραση του Πολυλά αστοχεί καταφανώς: το υπερφυσικό στα ιταλικά θα ήταν: *sopranaturale*.

στ. 9-11 Ma per poter giungere... con essi unificata: Άλλά για να μπορέσει κανείς... ενωμένη μ' αυτά. Ολόχληρη αυτή η περίοδος είναι μια περιεκτικότατη συμπύκνωση του εγελιανού θεωρήματος για τη συγκεκριμενοποίηση της Ιδέας στον κόσμο των αισθητών (*corpi: σώματα*) και της διαλεκτικής επιστροφής και ένωσής τους μ' αυτήν.

στ. 9-10 ombra sostanziale: ουσιαστικός ήσκιος· Πολυλάς: υποστατικόν ήσκιο. Κ' εδώ αστοχεί ο Πολυλάς: το επίθετο *sostanziale* παραπέμπει, όπως είδαμε, σε μια θεμελιακή έννοια της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας: *Sostanza/Substanz: Ουσία*. Και ο «ουσιαστικός ήσκιος» παραπέμπει στον εγελιανό «ήσκιο του Μερικού», «που αποχωρίστηκε από τη Γενικότητα»⁴¹.

στ. 10 buttar fuora: να πετάξει έξω. Είναι αξιοσημείωτη η χρήση ενός λεξιλογίου δανεισμένου από τη βοτανική: *buttar (fuora)*: πετάω (έξω) λέγεται αρχικά για τα βλαστάρια των φυτών· η «παραπομπή» στην εικόνα του φυτού του στοχασμού αρ. 1 είναι υπαινικτική αλλά ευδιάκριτη.

στ. 11 per tutte le condizioni: μέσα απ' όλους τους όρους· Πολυλάς: εις

39. Βλ. π.χ.: AE 405 α1· 406 α4, β29· 414.12-162· 419 B8, 15· 425 B31· και στον *Κρητικό*: AE 380.

40. Ελένη Τσαντσάνογλου, «Οι αδελφοποίοι. Ένα μεταχινούμενο σολωμικό θέμα», στο: *Αφιέρωμα στον καθηγητή Λίνο Πολίτη*, Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 145-151.

41. Βλ. σχετικά: Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμός, παραπάνω (σημ. 1), σ. 207.

όλα τα μέρη του έργου. Η μετάφραση του Πολυλά υπονομεύει το φιλοσοφικό νόημα του χωρίου: *condizione* (λατ. *conditio*· γερμ. *Bedingung*) είναι ο «όρος», υπό τον οποίο «συγκεκριμενοποιείται» στον κόσμο των αισθητών (εδώ: *nell'esecuzione*: στην εκτέλεση —του ποιήματος) η Ιδέα (*ombra sostanziale*) —στο σημείο αυτό: *la nazionalità*: η εθνικότητα.

στ. 14 concreta: συγκεκριμενοποίησε: Πολυλάς: σύμπτηξε. Κ' εδώ αστοχεί ο Πολυλάς: πρόκειται, καταφανώς, για τη «συγκεκριμενοποίηση» της Ιδέας, του «ουσιαστικού ήσκιου»⁴².

στ. 16-18 Pensa fortemente... non conosco: σκέψου έντονα... δε γνωρίζω. Ο σημαντικότατος για τον ποιητολογικό-αισθητικό προβληματισμό του ώριμου Σολωμού αυτός στοχασμός έχει προκαλέσει πολλές ερμηνευτικές προσεγγίσεις, μελέτες και μικρές διαμάχες. Το θέμα του «μεικτού είδους» (κ' εδώ η μετάφραση του Πολυλά: είδος μεικτό αλλά νόμιμο —αντί: γνήσιο— είναι παραπλανητική) έχω διαπραγματευτεί διεξοδικά και συστηματικά στο βιβλίο μου για το Σολωμό (1989)⁴³.

8α

στ. 1 assoluta esistenza: απόλυτη ύπαρξη. Μια άλλη, μετά τον «ουσιαστικό ήσκιο», περιφραστική μεταγραφή της εγελιανής Ιδέας.

στ. 1 sia gravida di molti sensi: ας εγχυμονεί πολλά νοήματα. Πολυλάς: ας είναι πολυσήμαντη. Η μετάφραση του Πολυλά παρακάμπτει την εγελιανή διαλεκτική σημασία, που υποκρύπτεται στη λέξη *gravida* = έγχυος, γκαστρωμένη (στη λαϊκή γλώσσα: βαρεμένη). Η εγελιανή Ιδέα, ως απόλυτη Γενικότητα, είναι «έγχυος», χυοφορεί, εγχυμονεί, γεννοβολάει τις μερικές Ιδέες —και τον κόσμο των αισθητών-φυσικών αντικειμένων· γι' αυτό στο τέλος του στοχασμού γίνεται λόγος για την «generalità generante», τη «γενινητική γενικότητα». Η έννοια της «εγχυμοσύνης», της «χυοφορίας» (*gravido/gravida*) επανέρχεται και στους στοχασμούς 8β και 10.

Ερμηνευτικά αποφασιστικός είναι, στην ίδια συνάφεια, ένας στοχασμός του Σολωμού στον *Κρητικό*, στον οποίο καταφαίνεται, σαφέστατα, ότι η έννοια της «χυοφορίας» (*gravida* = γκαστρωμένη) συνάπτεται ρητά με την εγελιανά εννοημένη Ιδέα (AE 380 A19-21)⁴⁴: *Un equilibrio di Forze fra l'anima del nau-*

42. Βλ. και στοχασμό αρ. 15 (*Pensiero concreto*).

43. Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμός, παραπάνω (σημ. 1), σσ. 374-395.

44. Πβ. Γ. Βελουδής, παραπάνω, σ. 273. Ο Hegel μιλάει, ακριβώς στο μεγάλο κεφάλαιο της *Λογικής* (1808/1816), που έχει τον τίτλο «Die Idee» (Η Ιδέα) για την «παραγωγή της μοναδικότητας» (Das Erzeugen der Einzelheit) από την —απόλυτη— Ιδέα, όπου στο ρήμα *erzeugen* εκτός από τη σημασία της παραγωγής υποκρύπτεται και η σημασία της τεχνοποίησης (*er-zeugen*). βλ. G. W. F. Hegel, *Werke*, παραπάνω (σημ. 23), τ. 6: *Wissenschaft der Logik*, II, σ. 462 κ.ε., ειδικότερα σ. 468.

frago grava d'un gran Momento dell'Idea // Μια ισορροπία Δυνάμεων μεταξύ της φυχής του ναυαγού γκαστρωμένης από μια μεγάλη Στιγμή της Ιδέας.

στ. 2 senza nome: χωρίς όνομα: Πολυλάς: έως τότε δίχως δόξα. Η έκφραση *senza nome* / χωρίς όνομα έχει δύο σημασίες: «ανώνυμη» και «χωρίς δόξα»: ο Πολυλάς αποδίδει μόνο τη δεύτερη σημασία. Όπως έδειξα όμως στο βιβλίο μου για το Σολωμό⁴⁵, ο Σολωμός σκόπευε ν' αφήσει τη «μικρή γη», δηλαδή το Μεσολόγγι, ανώνυμη, ακριβώς για να προβάλει την οικουμενικότητα του Νοήματος της μεγάλης ποιητικής του σύνθεσης.

στ. 3 molte forze: πολλές δυνάμεις. Εδώ η λ. *forze* / δυνάμεις εκτός από τη «μεταφυσική» έχει και μια «φυσική» σημασία: στρατιωτικές δυνάμεις του εχθρού κ.ά. Πάντως, η έννοια *forza* / *forze* επανέρχεται μ' εκπληκτική συχνότητα και παρακάτω και σε πολλά άλλα σημεία των ιταλικών στοχασμών και σημειώσεων του Σολωμού⁴⁶.

στ. 4 Così un'unità di più forze... bilancio delle forme: Έτσι μια ενότητα πολλών δυνάμεων... ισοζύγιο των μορφών. Πιθανότατο νόημα του χωρίου: η «ενότητα των δυνάμεων» στο επίπεδο των Ιδεών θα πρέπει ν' αντιστοιχεί με το «ισοζύγιο των μορφών» στο επίπεδο της ποιητικής εκτέλεσης.

88

στ. 1 anima incorporea: ασώματη φυχή. Μια τρίτη, μετά τον «ουσιαστικό ήσκιο» και την «απόλυτη ύπαρξη», μεταγραφή της εγελιανά εννοούμενης Ιδέας.

στ. 1 parte: ξεχινάει: Πολυλάς: απορρέει. Η μετάφραση του Πολυλά είναι όχι μόνο υπερβολικά ελεύθερη αλλά και υπερβολικά «θεολογική»: Απ' όλη τη συνάφεια του στοχασμού διαφαίνεται ότι ο Σολωμός, ακόμα και στα σχετικά με το «Θεό», δε θεολογεί αλλά φιλοσοφεί.

στ. 2 corporizzata: σωματοποιημένη. Πρόκειται και πάλι για τη «συγχριμενοποίηση» (*concretizzazione*) της Ιδέας σε «όργανα τόπου...» κτλ.

στ. 3 pensieri: σκέψεις· Πολυλάς: στοχασμούς. Ακόμα και αν δεν πρόκειται εδώ, αυστηρά, για το φιλοσοφικό όρο «Pensiero» (γερμ. Gedanke: Σκέψη), που συναντούμε —και σχολιάζουμε— σε άλλα σημεία των «Στοχασμών», η μετάφραση του Πολυλά αστοχεί, αφού το αντίστοιχο του ελληνικού «στοχασμός» στα ιταλικά είναι η λέξη *riflessione*.

στ. 3 sensazioni: εντυπώσεις· Πολυλάς: χλίσες. Η μετάφραση του Πολυλά εξαλείφει την φυχολογική σημασία στο Σολωμό —και στους συγχρόνους του.

στ. 3 universo: σύμπαν· Πολυλάς: κόσμος.

στ. 4 possibilmente: κατά το δυνατόν· Πολυλάς: παραλείπει.

στ. 6-7 σε βυθό πέφτει... και μεγάλος. Το —ελλιπές— δίστιχο «εικονο-

45. Γ. Βελουδής, παραπάνω, σ. 278.

46. Βλ. παραπάνω, σημ. 39 και ιδίως το στοχασμό αρ. 16.

γραφεί» πολύ καλά τον παραπάνω στοχασμό του Σολωμού. Ο Πολυλάς παραλείπει το: *καὶ... καὶ μεγάλος*.

στ. 10 bellezze attraenti: θελκτικά κάλλη. Ὄπως ακριβώς στο λαμπρό απόσπασμα αρ. 6 («Ο πειρασμός») του Γ' Σχεδιάσματος.

στ. 11 memoria della gloria: ανάμνηση της δόξας. Ένα μοτίβο, που «καταδιώκει» το Σολωμό από τα νιάτα του («περασμένα μεγαλεία...»), που εδώ όμως λειτουργεί σαν ένα «ηθικό εμπόδιο», που έχουν να ξεπεράσουν, μαζί με άλλα, «quei grandi» («εκείνοι οι μεγάλοι»).

στ. 12 gravida: γκαστρωμένη. Βλ. τα σχετικά σχόλια στον προηγούμενο στοχασμό.

στ. 12-13 del Dovere: με το Χρέος. Πβ. τον «εναλλακτικό» τίτλο των Ε.Π.: «Poema del Dovere» στο στοχασμό αρ. 6.

9

στ. 1 Fortezza: Κάστρο· Πολυλάς: πολιορκημένη πόλη. Στο σημείο αυτό, μια μικρή «λεπτομέρεια» μπορεί να καταδείξει πώς η ορθή κατανόηση και μετάφραση των ιταλικών σημειώσεων του Σολωμού μπορεί να επιτευχθεί, αν αυτές διασταυρωθούν με το ελληνικό ποιητικό κείμενο —και αντίστροφα: Σε μιαν άληη, πλησιέστατη, σελίδα των Αυτογράφων (AE 404 A6) ο Σολωμός ξαναγράφει σε μιαν ιταλική του σημείωση τη λέξη «Fortezza» —και πάλι με κεφαλαίο αρχικό, σαν ένδειξη της χρήσης της στη θέση ενός τοπωνυμίου (Μεσολόγγι). Στην ίδια σελίδα είναι καταγραμμένες διάφορες προκαταρκτικές δοκιμές του μετέπειτα τελειοποιημένου στίχου από το επεισόδιο του Β' Σχεδιάσματος με τις δύο σάλπιγγες: *Τρανή λαλιά, τρόμου λαλιά, ρητή κατά το κάστρο*⁴⁷.

στ. 2-4 interessi della Grecia... interessi dell'umanità: συμφέροντα της Ελλάδας... συμφέροντα της ανθρωπότητας. Σε ειδική μελέτη μου θα καταδείξω, πώς ακριβώς στο μεγάλο αυτό έργο, στους Ε.Π., ο Σολωμός πραγματοποιεί τη σημαντικότατη μετάβασή του από το «Εθνικό» της νεότητάς του (Γύμνος χ.ά.) στο «Οικουμενικό» της απόλυτης ωριμότητάς του.

στ. 5-6 Vedi il Prometeo... le opere di Eschilo: Δες τον Προμηθέα... τα έργα του Αισχύλου. Για την «προτίμηση» του Αισχύλου —σε αντιπαράθεση με τον Ευριπίδη— βλ. τα σχόλια στο στοχασμό αρ. 5. Στον Προμηθέα του Αισχύλου παραπέμπει ο Σολωμός, βραχυγραφημένα, και σε άλλο σημείο της ίδιας σελίδας των Αυτογράφων (AE 406 β31). Για την προτίμηση του Αισχύλου και την απόρριψη του Ευριπίδη από το Σολωμό βλ. και τη μαρτυρία του Πολυλά στα «Προλεγόμενα» της έκδοσης των Ευρισκομένων⁴⁸.

47. Μαζί με πολλές παραλλαγές στο: Δ. Σολωμός, Άπαντα, τ. 1: *Ποιήματα*, επιμ. Λ. Πολίτης, 3η έκδ., Αθήνα, Ίκαρος, 1971, σ. 219.

48. Δ. Σολωμός, Άπαντα, τ. 1, παραπάνω, σ. 31.

στ. 6 τα στήθια και το πρόσωπο... Ο Πολυλάς παραλείπει το ελληνικό αυτό παράθεμα. Είναι δύσκολο να κατανοθεί η θέση αυτού του στίχου του Σολωμού στο σημείο αυτό των ιταλικών του σημειώσεων. Πάντως, ξεκινώντας από τη διαπίστωση της «τετραδικότητας» των επιμέρους αντικειμένων (στήθος, πρόσωπο, χέρια, πόδια), που είχα επισημάνει και για άλλους στίχους στο βιβλίο μου για το Σολωμό⁴⁹, υποθέτω ότι μέσω της απαρίθμησης των «μερών» ο Σολωμός θέλει να υποβάλει την ιδέα της Ολότητας —ίσως και τη σχέση του «Εθνικού» με το «Οικουμενικό». Η ερμηνευτική αυτή υπόθεση ενισχύεται από την κατακλείδα ολόκληρου αυτού του στοχασμού.

στ. 8-9 piccolezza del luogo... le grandi Sostanze: μικρότητα του τόπου... μεγάλες Ουσίες. Μία από τις πολλές αντιτοπίες, που έχω καταγράψει στο βιβλίο μου για το Σολωμό⁵⁰. Η διαλεκτική αυτή αντίθεση γίνεται πιο ευδιάκριτη από τις λέξεις που είχε γράψει ο Σολωμός μετά τη λέξη *luogo* και τις διέγραψε μετά: *lottante colla grandezza: τη μικρότητα του τόπου, που αγωνίζεται με τη μεγαλότητα / το μεγαλείο.*

10

στ. 1 dolore: πόνος· Πολυλάς: θλίψις.

στ. 2 era gravido: κυνοφορούσε· Πολυλάς: όθεν ἐπρεπε να βλαστήσει. Για την έννοια της «κυνοφορίας», της «εγκυμοσύνης» και της «γονιμότητας» της Ιδέας βλ. τα σχόλια στο στοχασμό αρ. 8α. Πάντως, ο Πολυλάς εδώ αντιλαμβάνεται και αποδίδει, αν και πάρα πολύ ελεύθερα, την έννοια της «γονιμοποίησης».

στ. 2-3 e che dovranno perdere: και που θα πρέπει να χάσουν· Πολυλάς: παραλείπει.

στ. 3 e sentivano sé nella patria: x' αισθάνονταν τον εαυτό τους μέσα στην πατρίδα· Πολυλάς: παραλείπει.

στ. 4-5 gradatamente e quindi totalmente: βαθμιαία και για τούτο ολοκληρωτικά. Βλ. τα σχόλια στο στοχασμό αρ. 1 (gradi dello sviluppo).

στ. 5 (la fame) come tale: (η πείνα) καθ' εαυτήν· Πολυλάς: παραλείπει. Η «πείνα» «περιγράφεται» διεξοδικότερα στο στοχασμό αρ. 17.

στ. 6 forza esterna: εξωτερική δύναμη. Είναι δηλαδή μία από τις «δύσκολίες» (difficoltà) που αναφέρονται στο στοχασμό 8β και που έχουν να ξεπεράσουν οι ελεύθεροι πολιορκημένοι. Το ότι οι «δύσκολίες» αυτές είναι συνώνυμες με τα ηθικά «εμπόδια» (impedimenti), που αναφέρονται σε άλλα σημεία των Ε.Π. —και στον *Κρητικό*—, και ότι πρέπει να εννοηθούν σε συνάφεια με την καντιανή Ηθική και Αισθητική, υπέδειξα στο βιβλίο μου για το Σολωμό⁵¹.

49. Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμός, παραπάνω (σημ. 1), σσ. 329-330.

50. Γ. Βελουδής, παραπάνω, σσ. 274-275.

51. Γ. Βελουδής, παραπάνω, σσ. 129-130.

11

στ. 2 colla Sostanza svegliata: με την Ουσία ἀγρυπνη· Πολυλάξ: με την ουσία ἔξυπνη. Πίσω απ' αυτή την ἔχφραση μπορούμε να μαντέψουμε τον αριστούργηματικό στίχο του αποσπάσματος αρ. 36 του Β' Σχεδιάσματος των Ε.Π.: Πάντ' ανοιχτά, πάντ' ἀγρυπνα τα μάτια της φυχῆς μου.

στ. 3 ma come donne: αλλά σαν γυναίκες. Πώς εννοεί το «χαρακτήρα» των γυναικών ο Σολωμός φαίνεται διεξοδικότερα και σαφέστερα σε μιαν άλλη ιταλική σημείωσή του στ' *Αυτόγραφα* (AE 425 B25-33).

12

στ. 1 figura: εικόνα. Η λ. figura έχει και πολλές άλλες σημασίες: μορφή, όψη, εμφάνιση, σχήμα, φιγούρα κ.ά.

στ. 2-3 di Missolongio... Terra, aria... Rapporto colla Madre Grecia: του Μεσολογγιού... Γη, αέρας... Σχέση με τη Μητέρα Ελλάδα. Είναι εμφανής η διαλεκτική και ολιστική σκέψη του Σολωμού: η σχέση του Μέρους προς το Όλο: Γη, αέρας κτλ. → Μεσολόγγι → Ελλάδα. Σ' αυτή τη «σχέση» (Rapporto) προστίθεται, όπως είδαμε σε άλλο στοχασμό, το ακόμα μεγαλύτερο Όλο: η Οικουμένη (Universo).

στ. 5 effetti: εντυπώσεις. Δείγμα του φυχολογικού προβληματισμού του ώριμου Σολωμού, στα πλαίσια της Αισθητικής της εποχής του (M. Mendelssohn), που υπέδειξα στο βιβλίο μου για το Σολωμό⁵².

στ. 6 η μαύρη πέτρα του χρυσή κτλ. Ολόκληρος ο στίχος, όπως τελικά πραγματοποιήθηκε, είναι (Σχεδίασμα Β', απόσπασμα 2, στ. 11): *H μαύρη πέτρα ολόχρυση και το ξερό χορτάρι· αναφέρεται, όπως καταφαίνεται από τη συνάφεια του στοχασμού, στην «υλικότητα» του αντικειμένου (materialità ed effetti).*

στ. 6-7 della Bisogna esercitata della Libertà: της Ανάγκης ασκημένης από την Ελεύθερία. Η διαλεκτική σχέση της «Ελεύθερίας» (Freiheit) με την «Ανάγκη» (Notwendigkeit) είναι ένα από τα πιο επίμονα και πιο κεντρικά στοιχεία της φιλοσοφίας του Hegel, όπως π.χ. στην παράγραφο 158 του α' μέρους της *Εγκυλοπαιδείας* (1830): «Απ' αυτό μπορούμε έπειτα να συμπεράνουμε, πόσο ἀστοχοί είναι να θεωρούμε την ελεύθερία και την ανάγκη ως αμοιβαία αποκλειόμενες. Οπωσδήποτε, η ανάγκη αφ' εαυτής δεν είναι ακόμη ελεύθερία· αλλά η ελεύθερία έχει ως προϋπόθεσή της την ανάγκη και την περιέχει μέσα της ως διαλεκτική της ἀρση».

στ. 8 della piccolezza fisica del luogo... grandezza morale: της φυσικής μικρότητας... ηθικό μεγαλείο. Είναι κι' αυτή μία από τις διαλεκτικές αντιθέσεις,

52. Γ. Βελουδής, παραπάνω, σσ. 111-119.

που επισήμανα παραπάνω (στοχασμός αρ. 9).

13

στ. 1 del monologo del confessore: του μονολόγου του πνευματικού. Απ' ότι φαίνεται, από το —μόνο θεωρητικά «σχεδιασμένο»— «μονόλογο του πνευματικού» δεν έχει πραγματοποιηθεί ελληνικά-ποιητικά ούτε ένας στίχος· μόνο πολύ τολμηρά θα μπορούσε να υποθέσει κανένας ότι ο στίχος του αποσπάσματος αρ. 21 του Β' Σχεδιασμάτος (Ανάξιε δούλε του Χριστού, κάτου τα γόνατά σου) εκφωνείται από τον «πνευματικό». Πάντως είναι πολύ πιθανό ότι ο «μονόλογος» αυτός θα συμπεριλαμβανόταν στην «υστερινή δέηση» που κάνουν οι γυναίκες λίγο πριν από την Έξοδο (Σχεδιασμα Β', αποσπάσματα αρ. 10-11).

Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του Σολωμού για το «μονόλογο» αυτό καταφαίνεται και από έναν άλλο σχετικό στοχασμό του στο ίδιο δίψυλλο της Ακαδημίας Αθηνών αρ. 14 (AE 432 B22-26): *Il Mono<lo>go del Sacerdote serva prima come Confessore che conosce netto tutto il Fondo delle Anime degli assegnati: secondo colla [questo] conoscenza di questo Fondo Santo manifestato nella Sventura s'alza alla Generalità e con essa la Poesia. Cogliere il momento in cui questo Fondo è già sospettato dal lettore. // O μονόλογος του ιερέα ας χρησιμεύει πρώτα ως εξομολογητής, που γνωρίζει (ότι είναι) καθαρό όλο το βάθος των φυχών των πολιορκημένων· Επειτα με τη γνώση αυτού του αγίου βάθους, εκδηλωμένου μέσα στη δυστυχία, ας υφώνεται στη Γενικότητα και μ' αυτήν το Ποίημα. Πιάσε τη στιγμή κατά την οποία το βάθος αυτό το έχει υποπτευθεί ο αναγνώστης.*

στ. 4 Momenti, o Faccie, o Elementi, o Condizioni: Στιγμές ή Όφεις ή Στοιχεία ή Όρους. Όπως κατέδειξα στο βιβλίο μου για το Σολωμό⁵³, ο Σολωμός συσσωρεύει εδώ και τους τέσσερεις —συνώνυμους, όχι ομώνυμους!— όρους, όπως ακριβώς βρίσκονται στο πρώτο κεφάλαιο της Αισθητικής (1835) του Hegel —κατά σειρά: Momente, Seiten, Elemente, Bestimmungen.

Η ελληνική απόδοση —όχι «ερμηνεία»!— του γερμανικού φιλοσοφικού όρου *Moment* και του ιταλικού σολωμικού αντιτύπου του *Momento* προχάλεσε σε μερικούς μελετητές (Στ. Αλεξίου) μιαν αδικαιολόγητη αμηχανία, πιθανότατα απόρροια της γλωσσικής και θεωρητικής-φιλοσοφικής τους ανεπάρκειας⁵⁴. Η ενδεδειγμένη ελληνική απόδοση του φιλοσοφικού αυτού όρου είναι ο όρος στιγ-

53. Γ. Βελουδής, παραπάνω, σσ. 215· εκεί μετάφραξα: *condizioni* = καθορισμούς..

54. Ο Στ. Αλεξίου, Σολωμικά, Στιγμή, Αθήνα 1994, σ. 23, σημ. 16 ομολογεί ο ίδιος την ανεπάρκειά του, όταν εκμυστηρεύεται ότι, αδυνατώντας να ερμηνεύεται και ν' αποδώσει στα ελληνικά τον όρο *momento* (*Moment*), κατέφυγε στα «φώτα» του (πολιτικού;) φίλου του κ. Παναγ. Κονδύλη. Άλλα ο κ. Παναγ. (Τάκης) Κονδύλης είναι ήδη σεσμασμένος για την εκτρωματική «μετάφραση» του θαυμάσιου δοκιμίου *Soziologie der literarischen Geschmacksbildung* (1931) του L. L. Schücking στα ελληνικά (*H κοινωνιολογία του φιλολογικού [!] γούστου*, Αθήνα 1970).

μή — και τούτο για τους εξής λόγους: α) Ο λατινογενής όρος *Moment* στα γερμανικά έχει δύο σημασίες: 1. χρονική στιγμή: στη σημασία αυτή η λέξη είναι αρσενικού γένους (*der Moment*) και το «γνήσιο» γερμανικό της αντίστοιχο *Augenblick* σ' αυτή, την «κοινή» σημασία χρησιμοποιείται και από το Σολωμό στον παραπάνω στοχασμό (βλ. προηγούμενο σχόλιο) και σε άλλα σημεία των *Αυτογράφων*⁵⁵. 2. Στη φιλοσοφία και ειδικότερα στην εγελιανή διαλεκτική ο όρος σημαίνει το «σημείο» ή «στοιχείο» στη διαλεκτική κίνηση (της «Ιδέας»), ή όπως το διατυπώνει ο ίδιος ο Hegel: «Η στιγμή είναι ένα ουσιώδες στοιχείο (Bestandteil) του Όλου ως αδρανούς συστήματος και ένα αναγκαίο στάδιο μετάβασης στο Όλο ως διαλεκτική κίνηση»⁵⁶. στη σημασία αυτή η λέξη αυτή είναι γένους ουδετέρου (*das Moment*) — αλλά εμπεριέχει, υπολανθανόντως, λόγω της κοινής «καταγωγής» της από το λατινικό «momentum», και την πρώτη σημασία. Ας σημειωθεί, επιπλέον, ότι και στην πρώτη σημασία ο όρος «στιγμή» δεν έχει χρονική διάρκεια⁵⁷, αντιστοιχεί, θα έλεγα, στην έννοια της γεωμετρίας «σημείο». 4. Και στις άλλες, τις γνωστότερές μας, ευρωπαϊκές γλώσσες χρησιμοποιείται ο ίδιος όρος και στις δύο σημασίες του (ιταλ. *momento*, γαλλ. / αγγλ. *moment* κ.τ.ό.), όπως μαρτυρούν και τ' αντίστοιχα λεξικά⁵⁸. 5. Και στην ελληνική φιλοσοφική ορολογία έχει γίνει δεκτός και έχει καθιερωθεί ο ίδιος όρος «στιγμή» και στις δύο σημασίες του, όπως επικυρώνεται από το εγκυρότερο φιλοσοφικό Λεξικό σ' ελληνική γλώσσα⁵⁹.

στ. 7 *per una direzione, manifesta varie altre: σε μια κατεύθυνση, να εκδηλώνει διάφορες άλλες.* Παράβαλε την έκφραση *in tutte le direzioni / σε όλες τις κατευθύνσεις* στο στοχασμό αρ. 7β.

14

στ. 1 *da per tutto e nelle parti: στο σύνολο και στα μέρη· π.β. παρακάτω, στ. 5: nelle parti come nel tutto: στα μέρη καθώς (και) στο όλο.* Ο προβληματισμός γύρω από τη σχέση των μερών με το όλο αποτελεί ένα κεντρικό θέμα της εγελιανής διαλεκτικής, όπως λ.χ. στο κεφάλαιο «Η σχέση του όλου και

55. AE 422B(γ) 8-9: negli ultimi momenti 477.26: Bisogna trovar un Momento... 479.5-6: Dal primo all'ultimo Momento.

56. J. Hoffmeister, *Wörterbuch...*, παραπάνω (σημ. 27), σ. 408-409, λ. *Moment*: πρβ. G. W. F. Hegel, *Werke*, παραπάνω (σημ. 23), *Register*, σ. 420, λ. *Moment*.

57. Δ. Δημητράκος (εκδ.), *Μέγα λεξικόν όλης της ελληνικής γλώσσης*, Ελληνική Παιδεία, Αθήνα 1964, τ. 8, σ. 6697, λ. *στιγμή*: «στιγμή...: ουδεμίαν έχουσα διάρκειαν μονάς χρόνου».

58. Βλ. κυρίως: Salvatore Battaglia, *Grande dizionario della lingua italiana*, vol. X (MEE-MOTI), Torino, Unione Tipografico-Editrice Torinese, 1978, σ. 753, λ. *MOMENTO*, αρ. 26 (με αναφορές στο Hegel και παραθέματα από τους ιταλούς εγελιανούς φιλοσόφους).

59. André Lalande (μετ. Ευ. Π. Φικιώρης), *Λεξικόν της φιλοσοφίας*, Πάπυρος, Αθήνα χ.έ.έ., τ. 3, σσ. 1329-1330, λ. *στιγμή*.

των μερών» της *Λογικής* (1808/1816)⁶⁰ —και γενικότερα της «ολιστικής» φιλοσοφίας.

στ. 2 nel rigenerato: στον αναγεννημένο. Δε βρίσκεται κανένα ίχνος του μοτίβου αυτού ανάμεσα στα ελληνικά αποσπάσματα των *E.P.*

στ. 2 nell' anima della Grecia: στην ψυχή της Ελλάδας. Πβ. το απόσπασμα αρ. 1 του Γ' Σχεδιάσματος: *Μητέρα μεγαλόψυχη...*

στ. 3-4 varij centri: διάφορα κέντρα. Πβ. τους «κύκλους» στους στοχασμούς αρ. 9 και 10.

στ. 4 profondità immensurabili: υπέρμετρα βάθη. Πβ. το απόσπασμα αρ. 43 του Β' Σχεδιάσματος: *Σε βυθό πέφτει από βυθό, ώς που δεν ήταν άλλος.*

15

στ. 1 L'Arte è l'attivo legame tra il Vero ed il Bello, e la sua identificazione: *H* Τέχνη είναι ο ενεργητικός δεσμός μεταξύ του Αληθινού και του Ωραίου —και η ταύτισή τους. Ο ορισμός αυτός της Τέχνης αποτελεί μια πολύ πιστή απόδοση της κεντρικότερης έννοιας της εγελιανής *Αισθητικής* (1835)⁶¹.

στ. 4-5 Questo Pensiero... allora è Vero: Αυτή η Σκέψη... τότε είναι Αληθινό. Τον πυρήνα του αποσπάσματος αυτού (συγχειριμενοποίηση της Σκέψης/Ιδέας) συναντήσαμε επανειλημμένα στους προηγούμενους στοχασμούς· εδώ θα επισημάνω επιπλέον, έντονα, τον όρο *esteticamente / αισθητικά* —μία από τις πρωιμότερες χρήσεις του στο χώρο της ελληνικής γραμματείας.

16

στ. 1 forze: δυνάμεις. Για την έννοια *forza / δύναμη* (γερμ. *Kraft*) βλ. τα σχόλια στους στοχασμούς αρ. 7β και 8α.

στ. 2 del giovine palληχαρά: του νέου παλληχαρά. Ο «νέος παλληχαράς» αναφέρεται π.χ. στο στ. 7 του αποσπάσματος αρ. 6 του Β' Σχεδιάσματος.

στ. 3-4 Ed è così che si ottiene il Vero: Και είναι μ' αυτόν τον τρόπο που πετυχαίνεται το Αληθινό. Βλ. τα σχόλια στον προηγούμενο στοχασμό αρ. 15.

17

στ. 1 momento: στιγμή. Εδώ ο Σολωμός χρησιμοποιεί τη λέξη στιγμή στην κοινότερη, τη «χρονική» —όχι στη φιλοσοφική-διαλεκτική!— σημασία της: βλ. τα σχόλια στο στοχασμό αρ. 13. Απόδειξη, ότι και στο Σολωμό χρησιμοποιείται ο ίδιος όρος (*momento*) και στις δύο σημασίες του.

στ. 1 la fame: η πείνα. Ο Σολωμός διευκρίνισε για πρώτη φορά στο στο-

60. Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμός, παραπάνω (σημ. 1), σ. 207.

61. Γ. Βελουδής, παραπάνω, σ. 217.

χασμό αρ. 10 ποιο «φιλοσοφικό» ρόλο θα είχε στη μεγάλη ποιητική του σύνθεση το κεντρικό αυτό «μοτίβο» της «πείνας» —ήδη από το Α' Σχεδίασμα, από σπασμα αρ. 6: «Καί ω πείνα και φρίκη! // Δε σκούζει σκυλ!»

στ. 6 la consunzione delle figure: η φθορά στην όφη τους. Πβ. το στ. 10 από το απόσπασμα αρ. 9 του Β' Σχεδιάσματος: *χ' υφώναν με χαμόγελο την όφη τη φθαρμένη.*

18

στ. 1-3 Della Grecia (gran Patria)... l'Idea ove vanno tutte le altre ad appuntarsi: Για την Ελλάδα (μεγάλη Πατρίδα)... η Ιδέα, όπου πάνε να καταλήξουν όλες οι άλλες. Στην επιλογή του Πολυλά η Ελλάδα (Grecia) αναφερόταν μόνο μία φορά, στο στοχασμό αρ. 9· στη δική μου επιλογή αναφέρεται σε τέσσερεις στοχασμούς: αρ. 12, 14, 18 και 21 —ένδειξη για την κεντρική θέση του «μοτίβου» στους Ε.Π. Οπωσδήποτε, εδώ διαφαίνεται ότι η «Ελλάδα» από έννοια γεωγραφική και ιστορική («εθνική») μεταβάλλεται σε φορείο της εγελιανής «Ιδέας», γεγονός που υποδηλώνει, μαζί με άλλα, τη μετάβαση του Σολωμού από την εθνική-πατριωτική ιδεολογία της νιότης του στη φιλοσοφική σύλληψη και διατύπωση και του «εθνικού» αντικειμένου.

στ. 3 Il legame ultimo fra il Tempo e l'Eternità: Ο τελευταίος δεσμός μεταξύ του Χρόνου και της Αιωνιότητας. Δηλαδή η τελευταία στιγμή πριν από την Έξοδο και τη «θυσία» των πολιορκημένων. Όπως έδειξα, η έχφραση αυτή αποτελεί πιστή απόδοση ενός στίχου από τη Maria Stuart του Fr. Schiller στη μετάφραση της Mme de Stael⁶². Για τον προβληματισμό του Σολωμού γύρω από το σημαντικό ζήτημα του εμπειρικού-ιστορικού Χρόνου και του μεταφυσικού «Χρόνου», της «Αιωνιότητας», βλ. τα σχόλια μου παρακάτω, στο στοχασμό αρ. 21.

19

στ. 1-3 Guarda più che puoi... νιος κόσμος δόξας και χαράς: Κοίταξε περισσότερο απ' ό,τι μπορείς... νιος κόσμος δόξας και χαράς. Ολόχληρη αυτή η παράγραφος γίνεται κατανοητή, αν ερμηνευτεί σε συνάρτηση με το μουσικοποιητικό προβληματισμό του Σολωμού, που εξέτασα σ' ένα ολόχληρο υποχεφάλαιο του βιβλίου μου για το Σολωμό⁶³. Ο Σολωμός προσπαθεί να μεταφέρει, «όταν έρχεται φυσικά» («quando viene naturalmente»), την τετραδική δομή της μουσικής φράσης (και σε μερικά δημοτικά τραγούδια) στη νοηματική τετραδικότητα του στίχου —ή ενός ημιστιχίου: Εκτός από το παράδειγμα στην

62. Γ. Βελουδής, παραπάνω, σ. 370.

63. Γ. Βελουδής, παραπάνω, σσ. 308-331, ειδικότερα σσ. 328-330.

ίδια αυτή παράγραφο⁶⁴, πβ. και τους στίχους: *στα στήθια / και στο πρόσωπο, / στα χέρια / και στα πόδια* (AE 422 A44).

στ. 4 *Così ad ogni avvenimento, azione, pensiero, parola:* Έτσι, σε κάθε γεγονός, πράξη, σκέψη, λόγο. Πβ. το στ. 1 του αποσπάσματος αρ. 2 του Γ' Σχεδιάσματος: *Έργα και λόγια, στοχασμοί...*

στ. 7-8 suo parlare: η ομιλία του. Στα ιταλικά η κτητική αντωνυμία (suo, sua) δε φανερώνει το γένος του προσώπου, στο οποίο αναφέρεται· εδώ το πρόσωπο αυτό παραμένει ανώνυμο —επομένως, *suo parlare* μπορεί να σημαίνει και: η ομιλία της.

στ. 9 differenze dell'unità: διαφορές της ενότητας. Η διαφορά στην ενότητα είναι μία από τις κεντρικότερες αρχές της διαλεκτικής.

20

στ. 1 Sviluppo semplice, graduale e continuo: Εξέλιξη απλή, βαθμιαία και συνεχής. Πρόκειται για τη διαλεκτική αρχή της συνέχειας της εξέλιξης, που έχουμε συναντήσει ήδη στο στοχασμό αρ. 1 και θα ξανασυναντήσουμε στον επόμενο στοχασμό αρ. 21 (συνεχώς... χωρίς τη διαχοπή ούτε καν μιας λέξης).

στ. 4 και 6 Popolo d'Idee: Πλήθος Ιδεών. Πρόκειται για τις μερικές Ιδέες, τις Ιδέες του Μερικού, διαλεκτικές απόρροιες της Απόλυτης Ιδέας· πβ. το στοχασμό αρ. 2 (*Δημοκρατία Ιδεών*).

στ. 6 Sostanze: Ουσίες. Για το φιλοσοφικό όρο *Ουσία* βλ. τα σχόλια στους στοχασμούς αρ. 1 και 4· πβ. και τον επόμενο στοχασμό αρ. 21.

21

στ. 1 Princípio, mezzo e fine: Αρχή, μέση και τέλος. Οι τρεις κύριες «στιγμές» του Όλου, όπως το ορίζει ο Αριστοτέλης στο 7ο χεφάλαιο της *Ποιητικής* του: «“Ολον δέ ἐστιν τὸ ἔχον ἀρχὴν καὶ μέσον καὶ τελευτὴν». Ακριβώς αυτό το σημείο της αριστοτελικής *Ποιητικής* προσοικείωνται, σχολιάζοντάς το συστηματικά, ο Hegel στη δική του, διαλεκτική, *Αισθητική* (1835)⁶⁵. Άλλωστε ο Σολωμός έχει παραλάβει από τη *Φαινομενολογία* του πνεύματος (1807) του Hegel, επί λέξει και με ρητή αναφορά σ' αυτόν, τον ορισμό και την ταύτιση του Αληθινού και του Όλου (AE 425 B12-13): *Così sarà come dice H(egel) Un vero Uno e Tutto / Έτσι θα είναι, όπως λέει ο H(egel), Ένα αληθινό, Ένα και Όλο*⁶⁶ —και την εγελιανή ταύτιση του Ωραίου με το Αληθινό έχουμε ήδη επισημάνει και στο Σολωμό.

64. AE 480 A26: «νιος κόσμος ἀστραφτε παντού, κόσμος χαράς και δόξας».

65. G. W. F. Hegel, *Werke*, παραπάνω (σημ. 23), τ. 15: *Vorlesungen über Ästhetik*, III, σ. 488 κ.ε.

66. Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμός, παραπάνω (σημ. 1), σ. 205.

στ. 1-4 *Si operi continuamente... della persona:* Ας διεξάγεται συνεχώς... του προσώπου. Τις φιλοσοφικές έννοιες της περιόδου αυτής (συνέχεια της εξέλιξης, Ουσία) έχουμε συναντήσει επανειλημμένα και έχουμε σχολιάσει στους προηγούμενους στοχασμούς. Ειδικότερα, το φιλοσόφημα για το «διαβαθμισμένο χόσμο», που είχαμε συναντήσει στο στοχασμό αρ. 5, γίνεται εδώ κατανοητότερο μέσω των προσδιορισμών που το συνοδεύουν («πράξεων, σκέψεων, αισθημάτων, λόγων, διαφόρων χειρονομιών του προσώπου»).

στ. 5-6 *La figura della Grecia... nella mente dei guerrieri:* Η μορφή της Ελλάδας... στο νου των πολεμιστών. Το ποιητικό «αντίστοιχο» του στοχασμού αυτού βρίσκεται, πιθανότατα, στο στίχο του 12ου αποσπάσματος του Β' Σχεδιάσματος: *Στου τέχνου σύρριζα το νου, Θεού της μάνας μάτι.* (Εδώ μάνα σημαίνει, δεδηλωμένα, *Μεγάλη Μητέρα / Ελλάδα, όπως και στους στοχασμούς*).

στ. 8 *Il Soggetto rivede, vede, prevede:* Το Υποκείμενο ξαναβλέπει, βλέπει, προβλέπει. Ο όρος Υποκείμενο στη φιλοσοφική, όχι τη «γραμματική, σημασία της λέξης. Δεν είναι σαφές γιατί ο Σολωμός άλλαξε τη σειρά των ρημάτων, όπως τα είχε γράφει πρώτα: *Vede, Rivede, e Prevede.*

στ. 10-13 *Guarda veramente... non ha senso:* Κοίταξε αλήθεια... δεν έχει νόημα. Σ' ολόκληρο αυτό το απόσπασμα ο Σολωμός θίγει, αρκετά ευσύνοπτα, τον κεντρικό φιλοσοφικό του προβληματισμό γύρω από το ζήτημα του Χρόνου: τη σχέση ανάμεσα στο «φυσικό», εμπειρικό, ιστορικό Χρόνο και το μεταφυσικό-υπερβατικό Χρόνο, δηλαδή την «Αιωνιότητα». Το θέμα έχω διαπραγματευτεί σ' ένα ολόκληρο υποκεφάλαιο του βιβλίου μου για το Σολωμό⁶⁷.

Αθήνα

ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΕΛΟΥΔΗΣ

67. Γ. Βελουδής, παραπάνω, σσ. 361-373.